

मुद्रण

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A. D. 100=1000 years)

Unparalleled and unprecedented

Because

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports.
- Hence it is *sanctioned* by the Director of Public Instruction
- And *approved* by the University of Bombay
- And recommended by many personages of note and scholarship.

Price : First Vol. Rs. 7/-, Second Rs. 10/-, Third Rs. 9/-,
Fourth Rs. 9/- Total Rs. 35/-

To subscribers for the whole set Rs. 30/-.

Please send your orders to:—

SHASHIKANT & Co.
ORIENTAL PUBLISHERS
Raopura, opp. Tower, Baroda

Sole Distributors:—
THE NEW BOOK Co.
Hornby Road, Fort, Bombay

સુવર્ણ

THE SURATI BAKERY

RAOPURA ROAD, BARODA
IS THE BEST HOUSE FOR DELICIOUS SWEETS

A visit to our show-room will convince you of our quality biscuits and a taste of our samples will delight you with the delightful sweetness of our biscuits.

Place with us your order for Christmas Cake and other like preparations.

Our Speciality—Sweet, invigorating, harmless biscuits for children of one year to five years old. Special biscuits and khari puff best. We also stock English Toffi and chocolates to suit all tastes.

Come ! and taste our delicious delicacies.

Proprietor:—G. R. & SONS

Please mention "Suvas" when visiting the advertised shops.

MODERN PHOTO ZINCO

BLOCK MAKERS

LINE, HALFTONE

&

TRICOLOURS

HIGH CLASS

SPECIAL SCREEN

ARRANGEMENTS

FOR

FINE WORK

Prop: M. S. PUNEKAR

RAOPURA, BARODA

સુવાસ કાર્યાલયના નિયમો

‘સુવાસ’ દરેક અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખ સુધીમાં નિયમિતપણે પ્રગટ થશે. નમુનાનો અંક મંગાવનારે પાંચ આનાની ટિકિટો ખીડવી.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને લેખની ચોગ્યતા પ્રમાણે પાના દીઠ રૂ. ૦૧ થી ૧ સુધી આપવામાં આવશે. આવો પુરસ્કાર સ્વીકારવા સામે જોમને વાંધો ન હોય તેમણે પોતાનો લેખ મોકલતી વખતે તે લેખના હાંસીયામાં ‘પુરસ્કાર’ શબ્દ લખવો. લેખકાને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા પછી સાત દિવસની અંદર પુરસ્કાર મોકલી દેવામાં આવશે. પ્રથમ લેખકને ‘સુવાસ’ના ત્રાહક ગણી તેમને મળતાં પુરસ્કારમાંથી તેમનું ત્રાહકપદ ચાલુ રહી શકે એટલું વધાર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને તેના લેખની પાંચ આહિત પ્રિન્ટ્સ’ મોકલાશે.

તલસ્પર્શી, ને ભાષાશુદ્ધિ ને કલાપૂર્વક આલેખાયલા લેખો માટે ‘સુવાસ’માં ઉચિત સ્થાન છે. નેડબ્બી સંબંધીમાં લેખકાએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કાષને અનુસરવું. અશુદ્ધ લેખો માટે અસ્વીકારનો ભય કાયમ રહેશે. સ્વીકાર્ય લેખોની એક અકવાડિયાની અંદર પહેાંચ આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય ને અમપૂર્વક આલેખાયલા હશે તો તે ઉચિત નોંધ સાથે તે જ સુદતમાં પાછા મોકલવામાં આવશે. તે સિવાયના લેખો ને લેખકા દ્વારા અર્થ મોકલા એક મહિનાની અંદર પાછા નહિ મંગાવી લે તો તે રદ કરવામાં આવશે.

ત્વરતમાં પ્રગટ થયેલ અન્થોને અમે ‘અન્થ પરિચય’માં સ્થાન આપીશું. તે સિવાયના અન્થોની કેવળ નોંધ જ લેવાશે.

ભારતવર્ષની પ્રાચીન ગૌરવતા તથા મહત્વતા જાણવી હોય—
અનુભવવી હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એમ. એમ. એન્ડ એસ. કૃત

ઇ. સ. પૂર્વે ૯૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીના

૧૦૦૦ વર્ષનો

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

ત્યારે તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હોવા જોઈએ

ન જાણતા હો તો

ફિલ્લા પુસ્તકે માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

અગાઉથી ત્રાહક થનારને પાંચ ભાગના આખા સેટના રૂ. ૨૨૧

ત્યારપછી અને છુટકે આખા સેટના રૂ. ૩૦)

દેશી દવાઓ માટે
ઊંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી

૪૪ વર્ષોથી સુપ્રસિદ્ધ છે

— સ્ત્રીઓના —

મદર, લોહીવા, ઋતુદોષ, વધ્યત્વ,
 બર્ણાશયના રોગો તથા સુવારોગ માટે

સુંદરી સંજીવની

અમૃત તુલ્ય છે.

કિંમત બા. ૧ નો રૂ. ૧) બા. ૩ના રૂ. ૨૦/-

— નબળાઈ માટે —

ધાતુની, મગજની તથા શરીરની
 નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન

અકસીર છે.

કિ. તોલા ૧૦ નો રૂ. ૧૦. રતલના રૂ. ૪)

ઊંઝા ફાર્મસી — ગાંધીરોડ, અમદાવાદ
 મુંબઈ નં. ૨.
 પુના સીટી તથા ઊંઝા

વડોદરાના એજન્ટ :—અમીન પરફ્યુમરી વર્કસ, રાવપુરા રોડ

એ રૂપિયાની કિંમતનું વિવિધ હુજરોથી ભરપુર
પુસ્તક મફત ભેટ મેળવો ?

“નફાકારક હુજરો” ભાગ બીજામાં છાપવા માટે લેખો અને પ્રયોગો લખી મોકલો.

વેપાર, રોજગાર, કારીગરી અને સ્વાસ્થ્યના પૈસા કમાવાની નજરે વ્યવહાર લેખો.

હુજર, ઉદ્યોગ, વેપાર, વૈદક અને ધરગથ્ય ઉપયોગની વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણસર પ્રયોગો.

ફળઝાડો, કિંમતી ઝાડો અને પાકોનાં વાવેતરો વિષે ઉપજાવ્યેના આંકડાઓ સાથે અનુભવસિદ્ધ લેખો.

કિંમતી, ઉપયોગી અને ગુણકારી વનસ્પતિઓનાં તેલ, અત્તર, બર્ક, સત્વ, સરકા, મુકવણી, શરબત, મુરબ્બા, ચટણી, અથાણાં વગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણસર વિગતવાર લેખો.

થોડી કિંમતનાં નાનાં હાથ્યંત્રોથી ચાલતા ઉદ્યોગોની જાણવાબદોષ સંપૂર્ણ માહિતી.

તમેએ લખી મોકલેલ એક પણ લેખ કે પ્રયોગ આ પુસ્તકમાં છપાશે તો તેની નકલ તમને ઘેર ખેડાં મફત ભેટ મળશે. વધુ નકલો જોઈતી હશે તો પાણી કિંમતે વેચાતી મળશે. ટપાલ ખર્ચ જુદું.

તે ઉપરાંત તે લેખકને આ પુસ્તકમાં ટૂંકી જાહેર ખબર છપાવવી હશે તો મફત છપાશે!

આ પુસ્તકમાં તમારી જાહેર ખબર મફત છપાવી વેપાર વધારો.

વ્યવસ્થાપક : શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા, પોસ્ટ, સીનુગરા, (અંબાર-૬૨૭)

સુવાસ
ફાલ્ગુન '૯૫

સેનાખાસખેલ, સમશેર બહાદુર, સ્વ. શ્રીમંત ગાયકવાડ નરેશ
સયાજીરાવ ત્રીભ

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानांजनशलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

पुस्तक १ लुं]

वि. सं १९८५ : इच्छुन

[अंक ११]

ज्वन सत्य

दूर दूर क्षितिज पर्यंत अनंत, अगाध सागर पथरायेलो पडयो हतो.

जाये नील आकाशमां सूर्यदेव विराजता.

किनारा प्रति अरुणलित वल्गां करती शान्त, मनोरम्य तरंगमालाना मन्द धुधरव
सिवाय जलनिधिना विशाण पट पर अर्धशान्ति व्यापी हती.

तट सन्मुख थोडेक दूर समुद्रपट पर पाणी जाये अडतुं द्रष्टिगोचर थतुं.....
भील ज क्षणे जायाचना जे जर्ध्व शिखरेथी नीचे पडतुं, सडसडाट आगे सरतुं ते
जलधिमां विलुप्त थतुं.

अेक ज क्षण.....

ते न्यां प्रथम जलतरंग विलय पाभ्यो हतो ते ज स्थजेथी तेनी स्पर्धा करतुं भीजुं
भोजुं जाये अडतुं अने भील ज पजे निज पुरोगामीनी पुनरावृत्ति करतुं समुद्रमां गरकाव थतुं.
त्यां त्रीजुं भोजुं जन्मतुं.....ते निज पूर्वजनी ज्वनयर्थाने अतुसरतुं अनन्त
जणमां समार्ध जतुं.

अने जलतरंगनी परंपरा आम आगणने आगण संयरती.

अन्ते वीथिमात्मानो छेल्लो विराट तरंग, दस्युआथी धेरायला, समरांजणुमां अभूमता,
का महारथीनी पेडे, निःशेष धसारा साथे अंतिम नीरलेखा पर इरी वणतो.

૫૧૪ .. સુવાસ : ફાલ્ગુન ૧૯૬૫

(૨)

સહસ્રરશ્મિ ભાસ્કરદેવ, લક્ષ્મીદેવીની અવકૃપાએ નિસ્તેજ અનેલા કો ગર્ભશ્રીમંતશા,
અસ્ત પામતા સાયંપ્રકાશમાં ઝડપથી ક્ષિતિજ પર ઢળી રહ્યા હતા.

મહાસાગર પર લટકતો ક્ષિતિજ-વ્યોમપટ સોનેરી સાન્ધ્યતેજે ઝળહળી રહ્યો હતો.

સમસ્ત વાતાવરણ કોઈક અદ્ભૂત કનકવર્ણી દિપ્તિએ ભર્યું વિલસી રહ્યું હતું.

એકાએક સંખ્યા પ્રગટી અને તેનાં કસુંબી ચીરથી વર્ષાના મેઘાકાશને છાંયી દીધું.

સંખ્યાની એ મનોહર રક્તિમાથી ઓપતું જળવદ્યમાન વ્યોમ—

પ્રસરતી કનકજ્યોતિનો પ્રકાશ ઝીંઝી પ્રકુલ્લતું, જીવન્ત નિવૃત્તિના પ્રતિકસમ
ભાસતું વિશ્વ—

અભંગ શાંતિમાં દિવ્ય, સુમધુર સંગીત શું મગ્નુ ગુંજન જગવતી અવિચલ ધારાએ
વહતી એ સૌમ્ય તરંગમાલા—

—એ સર્વના મિશ્ર સૌંદર્ય-દર્શને, મારા હૃદયમાં સહસા જીવન તત્ત્વગ્નાના પ્રતિ
દર્શનનો ઉદ્ભવ થયો.

એ સમયે સમુદ્રતટનાં નીર પર ધસ્યાં આવતાં મોજાં દૂર દૂર સુધી ફરી વળતાં હતાં.

(૩)

તાંડવલીલામાં ચકચર અનેલા કોઈ ઉન્મત્ત દૈત્યસમ પૂરવેગે ધસ્યા આવતા પ્રચંડ
મોજાં સામે ટક્કર ઝીલવા અરક્ષિત તટનું અદ્વિપશક્તિ, નિઃસહાય નીર તૈયાર ઊભું હતું.

જીવનસમુદ્રને આરે નિરન્તર ચાલ્યા કરતા સત—અસત્ના શાશ્વત યુદ્ધનું જાણે
આખેહૂય પ્રતીક !

મહોદધિસ્વરૂપ મહાસત્ય પ્રત્યે આવિર્ભૂત સત્યસ્વરૂપ તટજ્વલના નિગૂઢ હૃદયમાં
એક જ પરમ, અચલ શ્રદ્ધા રમી રહી છે--મહા સત્યનું વિરાટ વીર્ય પોતામાં અસહ્ય
જેમ પ્રગટાવશે.

પણ એટલામાં પેલું મોજાં ઝડપભેર ધસમસતું આવી એકદમ તટવારિ પર ફરી વળે છે.

એક વિપલ.....

ને.....

અહો, ! આ શું ?

અત્યંત વેગપૂર્ણ ધસારા પછી હતાશ અનેલા રણધીર પેટે પેસો ક્ષણવિજયી દૈત્યતરંગ
પાછો હટે છે, અને સહસા હર્ષના કિલકિલાટ સહ, અંતિમ વિજયમાં વિરાજતું પુલકિત
તીરોદક, સરોવરમાંથી પ્રગટતા પદ્મસમું અક્ષત પ્રગટ થાય છે.

સત્ય પર ફળી વળેલાં અસત્નાં પૂરને ચિર પરાજયની ઓટ વળે છે અને નીચેથી
પરમ પ્રસાદમાં હસતું સત્ય શાશ્વત વિજેતારૂપે પ્રગટ થાય છે.

— 0 —

સરસ્વતીને

વિવિત્સુ

[પૃથ્વી]

પધાર ઉરમંદિરે અમલ પુણ્યભાવે ભર્યા
પરાગ લઈ નંદને સુહૃત પારિજાતો તણો;
અને શિકર લાવ તું વિશદ વ્યોમગંગા તણાં
કરાવ ઉર શાન્ત જે ભવરણે તપ્યું આપડું.
સુદિવ્ય ગુંજને હૃદયની વીણાને ભરે
ચહું મધુર ભાવના સ્વર વિશુદ્ધ ત્યાંથી સરે;
કરે વહન મંગલા ઋતભરેલ વાણી તણું
મયૂર સમ તાહરા મુજ કવિતનું મોરલું.
સમુજ્જ્વલ પ્રકાશ એહ સુરતાતણા લાવ તું
સુદિવ્ય મતિમોક્ષ રંક શિશુનો ત્વરાથી કરે;
ચહું અજબ કલ્પના લહર સ્વર્ગની વિસ્તરે.
ભરે સકલ વિશ્વને તુજ પ્રભાવને આશ્રયે
મનોહર સુરમ્ય કેા સુખદ પુણ્ય ભાવો વડે
હરે ગભીર આર્તિ જે મનુજનાં ઉરે પ્રજ્વલે.

મનનું માનવી

મોહન

મહેરામણ ડહોળતાં છીપલું રે લાધ્યું
છીપલામાં મોતી અમૂલ:
મોતીઠે હેયું મોહું !
સરવરિયે રહેલતાં પોયણું રે લાધ્યું,
પોયણામાં સૌરભ અમૂલ:
સૌરભે હેયું મોહું !
જીવન—તલ દૂંઢતાં માનવી રે લાધ્યું,
માનવીમાં હેયું અમૂલ:
હેયામાં હેયું જોયું !

સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

૨

આમ જોતાં સામાન્ય વાતચીત, શાસ્ત્રિય ગ્રંથો, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન એ સર્વ સાહિત્ય કહી શકાય નહીં, કારણ તેમનો કાર્યપ્રદેશ અને સાહિત્યનો કાર્યપ્રદેશ જુદો છે. સાહિત્ય સરખી જ વિશુદ્ધિ, સાહિત્ય સરખું જ યજ્ઞ એ લખાણો કે વાતચીતમાં હોય તો પણ એ લખાણો મર્યાદા સ્વીકારી જ લે છે અને સાહિત્યના પ્રદેશમાંથી પોતાને અલગ રાખે છે.

* * *

ત્યારે સાહિત્ય એ શું છે ?

સાહિત્યની ઘણી ગતતી અને ઘણી રીતની વ્યાખ્યાઓ થઈ છે. સાહિત્યનાં વર્ણનો પણ ઘણાં થયાં છે. એ સર્વ સમયાનુસાર બદલાયે જાય છે. એકાદ તત્ત્વ ગળાતું જાય, નવું તત્ત્વ ઉમેરાતું જાય, અગર જીનું તત્ત્વ તવાં સ્વરૂપે દાખલ થાય. આમ સાહિત્યની વ્યાખ્યાઓ ઘડાય છે અને વર્ણનો લખાય છે. પૂરી અણીશુદ્ધ સર્વસ્વીકાર્ય વ્યાખ્યા કે કે વર્ણન હજી સુધી રચાયાં નથી. છતાં ઘણાં તત્ત્વો મળતાં આવે છે, અને સહજ મતભેદ હોવા છતાં સાહિત્ય શું એ સંબંધમાં સામાન્ય માન્યતાઓ સમજાઈ જાય એવી જ હોય છે.

આપણે ન્હાનાલાલની કવિતાને સાહિત્ય કહીએ છીએ. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ કે ‘ગુજરાતનો નાથ’ને સાહિત્ય કહીએ છીએ. ‘વડલો’ કે ‘આગગાડી’ જેવાં નાટકોને સાહિત્યમાં ગણીએ છીએ. ‘મુકુંદરાય’ કે ‘ખેમી’ જેવી ટૂંકી વાર્તાઓને સાહિત્ય કહીએ છીએ. ગાંધીજી કે કાલેલકરના તેજસ્વી લેખોને સાહિત્ય કહીએ છીએ.

શા માટે ?—કયાં તત્ત્વને અનુલક્ષીને આપણે ઉપલાં દૃષ્ટાંતોને સાહિત્યમાં ગણાવીએ છીએ ?

* * *

સાહિત્ય વાણીનો તો આશ્રય લે છેજ. વાણી વગર સાહિત્ય રચાય જ નહીં. એ વાણી લિખિત હોય કે અલિખિત પણ હોય. પરંતુ સર્વ પ્રકારની વાણી-ભાષા-શબ્દરચના ત્યારે સાહિત્ય નથી ત્યારે સાહિત્ય માટેની વાણી વિશિષ્ટ પ્રકારની તો હોવી જ જોઈએ.

એ વિશિષ્ટતા શામાં રહેલી છે ? ન્હાનાલાલનો ‘તાજમહેલ’, યજ્ઞવંતરાય ઠાકોરની ‘રેવા’, મેઘાણીનો ‘કાંઈનો લાડકવાયો’ અગર ત્રિભુવન વ્યાસની ‘કાશ્મીરા’ વાંચતાં આપણને આખી શબ્દરચના શુદ્ધ, સુંદર, મોહક, અસરકારક અને લાંબા સમય સુધી સાંભરી રહે એવી, વારંવાર સંભારવી અને હિચ્ચારવી ગમે એવી લાગે છે.

ઇતિહાસમાં એવી ભાષા ન હોય તો ચાલે. વિજ્ઞાનમાં એવી ભાષા ન હોય તો ચાલે. માત્ર સામાન્ય ભાષાશુદ્ધિ જ એવાં લખાણો માટે આવશ્યક છે; જો કે ખીમ ગુણો હોય તો ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન વધારે વાંચવા લાયક અને એ ખરૂં, પરંતુ ઉપર કહેલા સર્વ ભાષાગુણો ન હોય તો ઇતિહાસ મરતો નથી, વિજ્ઞાન અવિજ્ઞાન બનતું નથી. ઘણી વખત ઉપર કહેલા ગુણો ઇતિહાસ કે વિજ્ઞાનને કર્તવ્યભ્રષ્ટ પણ બનાવી દે.

પરંતુ સાહિત્યને તો માત્ર શુદ્ધિ ચાલે નહીં. શુદ્ધિ આવશ્યક છે, પરંતુ સાથેસાથે શબ્દચનામાં સૌન્દર્ય, મોહકપણું, અસર ઉપજાવે એવું સામર્થ્ય, મનમાં રમી રહે એવું

લાલિત્ય, અને ભવ્ય પડથો પાડી રચુકારને વિસ્તૃત બનાવે એવો શબ્દધોર તેમાં હોવાં બેધએ. તે સિવાયની ભાષાવાળાં લખાણને આપણે સાહિત્ય કહેતા નથી.

આમ સાહિત્ય એ પ્રથમ પગથીયે જ શબ્દકલા બની જાય છે—વાણીકલા બની જાય છે.

*

*

*

અને કલા બનતા બરોબર તે વાસ્તવતાથી સહજ દૂર ખસી જાય છે, નહીં? વાસ્તવતાનો અર્થ સઘળી વાણી એમ કરવામાં આવે તો જરૂર સાહિત્ય વાસ્તવતાથી દૂર છે. કલા પસંદગી માગે છે, ગૂંચણી માગે છે, ગોઠવણી માગે છે, તારવણી માગે છે, ચાળવણી માગે છે.

‘તાજમહેલ’ના કાવ્યમાં સાલ, સંવત કે તેના શિલ્પીનું નામ નથી. ‘કાશ્મીરા નાચી રહી’ એ કાશ્મીર પ્રદેશના વર્ણનમાં ત્યાંનો રાજા કોણુ છે, અને કાશ્મીરનો વસ્તી કેટલી છે એ હકીકત આપી નથી. ‘કોઇના લાડકવાયા’ને થયેલા જખમમાં કેટલા શેર લોહી વહ્યું અગર જખમ કેટલો લાંબો પહોળો હતો તેનાં વજન માપ આપેલાં નથી. વાસ્તવિકતા કદાચ આ બધી વિગતો માગે. પરંતુ સાહિત્ય આવી વિગતો આપી વાસ્તવિકતાને પોષે એમ આપણે કદી કહેતા નથી.

‘તાજમહેલ’ વાંચી તાજમહેલનું ચિત્ર ખડું થાય એ તો જરૂર સાહિત્ય માગે. તાજમહેલનું સૌન્દર્ય અને સુપ્રમાણ પ્રત્યક્ષ થાય એ પણ સાહિત્ય માગે. પરંતુ તાજમહેલના ધુમ્મટની રચુક ઊંચાઇના ગજ—તસુ ભરવા કરતાં જુદી જ ઢબે સાહિત્ય તેની ઊંચાઈ માપે છે:

‘પ્રેમની ભસ્મ ધારીને દિગંતે માંડી આંખડી,
પ્રેમની બેગણુ કે આ જુએ વ્હાલાની વાટડી.’

તાજમહેલની ધવલતા ભસ્મથી ઓળખાઈ; દિગંતમાં મળેલી આંખથી ઊંચાઈ પરખાઈ; અને વ્હાલાની વાટ બોતી બેગણુમાં શાહજહાનની આખી ભવ્ય પ્રેમકથાની પીઠિકા સમજાઈ.

વાસ્તવિકતા એમાં નથી, છતાં શબ્દ અને શબ્દથી રચાતા એ ભાવચિત્રમાં પાર્થિવ વાસ્તવિકતા કરતાં પણ વધારે સત્ય એવી ઐતિહાસિક અને મોગલ સંસ્કૃતિની રસમય અંતરંગ વાસ્તવિકતા ઊપસી રહી છે.

અહીં સાહિત્યે ધણું છોડી દીધું. નથી સાલ, નથી માપ, નથી પથ્થરની જાત, નથી ધડનાર શિલ્પીનાં નામ કે નથી એણે બનાવેલા નકશા. સાહિત્યે કલા બની એવી શબ્દરચના કરી કે જેમાંથી એ વાસ્તવિક તરત્તો ગાળી કહાડયાં. તેણે જુદાજ શબ્દો વાપર્યાં અને તાજમહેલની જુદી જ ઢબે ગોઠવણુ કરી.

છતાં આપણને તેની શબ્દરચના ગમે છે, અને શબ્દરચનાએ ઊભું કરેલું ચિત્ર પણ આપણને ગમે છે.

કારણ ?

સાહિત્ય વાસ્તવિકતાને ઉવેખે છે માટે ?

ના. કલાની વાસ્તવિકતા અને સામાન્ય વાસ્તવિકતામાં ફેર હોય છે માટે.

વાણીએ વાસ્તવિક ભાષામાંથી પસંદગી કરી, ચાળવણી કરી અને પોતાને સુયોગ્ય જણાયલાં તરત્તોની ગોઠવણી કરી.

એટલે સાહિત્ય એ ભાષા વિશિષ્ટ છે. ભાષાનાં સૌન્દર્ય અને સામર્થ્ય ઉપર અંવલન લેતી એ વાણીકલા છે. સાહિત્યનું આમ પ્રથમ અંગ ભાષાસૌન્દર્ય, ભાષાસૌષ્ટવ અને ભાષાસામર્થ્ય. એ અંગનો જ્યાં અભાવ ત્યાં સાહિત્યનો અભાવ. સૌન્દર્યવિહોણી, સૌષ્ટવવિહોણી, સામર્થ્યવિહોણી ભાષાને આપણે કદી સાહિત્ય કહી શકીશું નહીં.

બ્રિટિશ પ્રબલસંઘમાં હિંદનું સ્થાન

લેખક : શ્રી પ્રાણશંકર જ્ઞેષી
“ રંગદેવનો દુર્ગ ”ના કર્તા

૧

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો જન્મ

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ એક કરોડ આગલુચાળીસ લાખ નવલગ્ગર સાતસો વ્યાસી ચોરસ માઈલ છે. પૃથ્વી પરના દરેક ખંડમાં તે પથરાયું છે. પૃથ્વીની કુલ વસ્તીનો ચોથો ભાગ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં વસે છે. તેનાં ક્ષેત્રફળ અને વસ્તીના આંકડા આ પ્રમાણે છે:

ખંડ	ક્ષેત્રફળ ચોરસ માઈલમાં	વસ્તી
યુરોપ	૧,૨૧,૫૧૨	૫,૦૦,૦૦૦૦૦
એશિયા	૧૮,૨૪,૫૫૦	૩૬,૬૦,૦૦૦૦૦
આફ્રિકા	૪૬,૫૨,૦૦૦	૬,૦૦,૦૦૦૦૦
ઉત્તર અમેરિકા	૩૮,૯૩,૦૨૦	૧,૨૦,૦૦૦૦૦
મધ્ય અમેરિકા	૮,૬૦૦	૫૦,૦૦૦
વેસ્ટ ઈન્ડીઝ	૧૨,૩૦૦	૨૦,૦૦૦૦૦
દક્ષિણ અમેરિકા	૯૭,૮૦૦	૩,૨૦૦૦૦૦
ઓશનીયા	૩૩,૦૦,૦૦૦	૧,૦૫,૦૦૦૦૦
	<u>૧,૩૯,૦૯૭૮૨</u>	<u>૫૦,૦૮,૭૦,૦૦૦</u>

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ૫૦ કરોડની વસ્તીમાં ૭ કરોડ ગોરાઓ, ૩૬ કરોડ હિંદીઓ, ૪ કરોડ કાળા લોકો, ૬૦ લાખ અરબો, ૬૦ લાખ મલાયો, ૧૦ લાખ ચીનાઓ અને ૧૦ લાખ પોલોનેસીઓનો, ૩૬ ઇન્ડિયનો વગેરે છે.

આ વસ્તીમાં ૨૧ કરોડ હિંદુઓ, ૧૦ કરોડ મુસ્લીમો, ૮ કરોડ ખ્રિસ્તીઓ, સવા કરોડ યૌદ્ધો, ૪૦ લાખ શીખ-જૈન અને પારસીઓ, સાડા સાત લાખ યહુદીઓ અને બાકીના જંગલી ધર્મો પાળનારા છે.

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ બ્રિટિશ તાજ હેઠળ ખંડવાર નીચે પ્રમાણે દેશો છે:

યુરોપ-ગ્રેટબ્રિટન, આયર્લેન્ડ, જીબ્રાલ્ટર, માલ્ટા, સાઈપ્રસ, ચેનલ ટાપુઓ.
એશિયા-હિંદ, લંકા, બ્રહ્મદેશ, એડન, મલાયા, બ્રિટિશ નોર્થ બોર્નિયો, સારાવાક, હોંગકોંગ, પેલેસ્ટાઈન.
આફ્રિકા-દ. આફ્રિકા, ધ્વિ. પૂર્વ આફ્રિકા, ધ્વિ. પશ્ચિમ આફ્રિકા, ધ્વિ. સોમાલીલેન્ડ, મિસર, સુદાન, મોરિશિયસ, મિશિક્સ, નાઈજીરિયા.

ઓસ્ટ્રેલેશિયા-ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, ફીજી, પાપુઆ અને પેસિફિક મહાસાગરના સંખ્યાબંધ ટાપુઓ.

અમેરિકા-કેનેડા, ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ, બ્રિ. વેસ્ટ ઇન્ડીઝ, બ્રિ. હાન્ડુરાસ, બ્રિટિશ ગીઆના, ફોક્લેન્ડ ટાપુઓ, બહામાઝ, ટ્રીનીડાડ, બરમ્યુડા.

રાજદારી દૃષ્ટિએ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પાંચ વિભાગમાં વહેંચી શકાય.

૧. ગ્રેટબ્રિટન અને સ્વરાજ ભોગવતાં સંસ્થાનો.

૨. હિંદ જેવો દરજ્જો ભોગવતા દેશો.

૩. કોલોનીઓ.

૪. પ્રોટેક્ટરેટો.

૫. રાષ્ટ્રસંઘના મેન્ડેટ હેઠળના દેશો.

સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બે ભાગ પાડી શકાય.

૧. ગ્રેટ બ્રિટન, છ સંસ્થાનો, સાઈપ્રસ, વેસ્ટ ઇન્ડીઝ વગેરે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિવાળા દેશો.

૨. હિંદ, લંકા, મલાયા, હોંગકોંગ, મેન્ડેટ હેઠળના પ્રદેશો જેવા કે પેલેસ્ટાઈન, ટાંગાનીકા, સેમોઆ વગેરે; પેસિફિક અને હિંદી મહાસાગરના ટાપુઓ, અને બીજા બીન-ગોરી સંસ્કૃતિવાળા અને કેવળ સામ્રાજ્યની સલામતી માટે રાજદારી હેતુસર બ્રિટિશ ધ્વજ હેઠળ રખાયેલા દેશો.

આજના વિશાળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પર સૂર્યાસ્ત થતો નથી. જ્યારે સામ્રાજ્યના એક અર્ધ ભાગ પર રાત્રિ હોય છે ત્યારે બીજા અર્ધ ભાગ પર સૂર્ય પ્રકાશતો હોય છે. ઋતુઓનું પણ એવું જ બંધારણ થયું છે. સામ્રાજ્યનો એક ભાગ જ્યારે ઉનાળો માણતો હોય છે ત્યારે બીજો ભાગ શિયાળાની ઠંડી અનુભવતો હોય છે.

જગતનો કોઈ પણ ખંડ, કે મહાસાગર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ઓછીવતી સત્તા વગરનો નથી. સામ્રાજ્યમાં કેટલાક સર્વોચ્ચ પર્વતો, સર્વોત્તમ સરોવરો અને સર્વશ્રેષ્ઠ સરિતાઓ છે. વિશ્વની પ્રત્યેક પ્રકારની આબોહવા, પ્રત્યેક પ્રકારની ધરતી, પ્રત્યેક પ્રકારનું ખનીજ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં છે.

આજનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વિવિધ ભાષા, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, કોમ, વર્ણ અને આકૃતિવાળું મહાઅરંગી માળખું છે. સામ્રાજ્યનો સુદૃઢ પાયો બ્રિટિશ ટાપુઓ છે, જ્યારે ઇન્ડિયન વિવિધગુણી છે. રાજદારી દૃષ્ટિએ, આ બ્રિટિશ કળામહેલ સૌંદર્ય અને કદૃપતા, આરોગ્ય અને માંદગી, સ્વાધીનતા અને પરાધીનતા, સમાનતા અને અસમાનતાના પાપાણોથી ચણાયો છે. આ કળામહેલની કેટલીક ઈંટો બ્રિટિશ પરમાર્થનું ગીત લલકારે છે ને કેટલીક ઈંટો મિષ્ટુર સ્વાર્થનું દર્શન કરાવે છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું શાસન પણ વિવિધરંગી છે. કેટલીક પ્રજાઓ બ્રિટિશ તાજ હેઠળ સ્વરાજ માણે છે, તો કેટલીક ગુલામીમાં સળડે છે; કેટલીક સ્વરાજને પંથે કૂચ કરી રહી છે, કેટલીક પ્રજાએ કરો રાજદારી વિકાસ સાધ્યો નથી, કેટલીક પ્રજાને રાજદારી પ્રકૃતિ છતાં આત્મનિર્ણયનો અધિકાર આપવામાં આવતો નથી. આખી બ્રિટિશ પૃથ્વી-વ્યાપી

૫૨૦ -- સુવાસ : ફાઈન ૧૯૯૫

મલ્તનતનો પ્રાણુ ઐટિષ્ટન છે. મહાન સમ્રાટ ત્યાં જ રહે છે. આખું સામ્રાજ્ય લશ્કરી રક્ષણ માટે એજ ઐટિષ્ટન તરફ મીટ માંડે છે.

ખ્રિષ્ટિશ સામ્રાજ્ય લોકોને આવશ્યક દરેક વસ્તુ પૂરી પાડે છે. એવો કોઈ મનુષ્ય-ખોરાક નથી કે જે ત્યાં ઉગાડવામાં ન આવતો હોય ! એવો કોઈ ઉદ્યોગ નથી કે જે ત્યાં વિદ્યમાન ન હોય. વિદ્યા, કંબળા, હુન્નરનો અપ્પટ ખળનો ખ્રિષ્ટિશ સામ્રાજ્યમાં નજરે પડે છે અને તેનો પૃથ્વીને ખૂણે ખૂણે પ્રસરેલો વેપાર તેનું ઉદાહરણ છે.

ખ્રિષ્ટિશ લોકોનો મોટો સમુદ્ધ સામ્રાજ્યને “ સાર્વજનિક ન્યાય અને દષ્ટાંતરૂપ પરમાર્થનાં અખંડ વહેતાં ઝરણાં ” રૂપ વર્ણવે છે જ્યારે કેટલાક તેને વિવિધ તત્ત્વોવાળું માણખું લેખે છે. તે “ કોઈ સ્થળે ડગમગતું છે, તો ખીજે સ્થળે દમનકારક છે, ઘણું ભાગે આદર્શ વગરનું છે તો થોડા માટે કાયદાકારક છે. ”

ખ્રિષ્ટિશ સામ્રાજ્ય ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં જન્મ્યું તે પહેલાં જગતે વિવિધ સામ્રાજ્યો જોયેલાં. એગીલોન, ધરાન, ગ્રીસ અને રોમનાં સામ્રાજ્યોએ વિશ્વને સામ્રાજ્યવાદના પાઠો ભણાવેલા. આજે જેમ હીદ અને ખીજા દેશો ખ્રિષ્ટિશ સામ્રાજ્યવાદના સાણસામાં જકડાયા છે, તેમ ખુદ ખ્રિષ્ટન પણ ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં રોમન સામ્રાજ્યવાદના અધરમાં ઝડપાયેલું. તેણેય પરદેશી શાસન હેઠળ પરાધીનતાની એડીઓ ખખડાવેલી.

એ સમયનો ખ્રિષ્ટિશ ઇતિહાસ પ્રેરણાત્મક કે ગારવભર્યો નથી. એ તો પશુત્વ અને મનુષ્યત્વ વચ્ચેની સંસ્કૃતિનો છે. એ સમયે હિંદ સંસ્કૃતિની સર્વોચ્ચ કળાએ ખંડુ હતું. તેના પ્રતાપનો સૂર્ય પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશતો હતો. ૧૯૦૧માં દિલ્હી દરબાર પ્રસંગે હિંદના વાયસરોય લોર્ડ કર્ઝને આ સત્ય ઉચ્ચારવાની હિંમત દાખવી હતી. તેણે કહ્યું: “ જ્યારે અંગ્રેજો જંગલમાં રખડતા અને પોતાનાં શરીરો રંગતા, જ્યારે ખ્રિષ્ટિશ કોન્સેનીઓ કેવળ અરણ્ય કે જંગલ હતાં, ત્યારે હિંદમાં શક્તિશાળી સામ્રાજ્યો હસ્તી ધરાવતાં હતાં અને ખીલ્યાં હતાં. હિંદે પૃથ્વીના પટ પરના કોઈ પણ દેશ કરતાં જનસમાજના ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ પર વધારે ઊંડી છાપ પાડી છે. ”

રોમન સામ્રાજ્ય ગુલામ રાજ્યોનું ખનેલું, આમ છતાં ખ્રિષ્ટન પર તેણે ખાસ ઉપકાર કરેલો. તેણે ખ્રિષ્ટનમાં સંસ્કૃતિ આણી, લોકોને માણસ બનાવ્યા; રાજતંત્ર સ્થિર કર્યું; ખેતીને ઘણી સમૃદ્ધ કરી; ખાણકામ, કાંતણ, વણાટ, રંગ, કુંભારકામ વગેરે ઉદ્યોગો ખીલવ્યા. રોમન ખુદિએ ખ્રિષ્ટનને સુંદર રસ્તાઓ આપ્યા, વેપાર આપ્યો, સુધારો આપ્યો, ધર્મ આપ્યો.

સાડાચારસો વર્ષના સુંદર શાસન બાદ, રોમન લોકોએ સદાને માટે ખ્રિષ્ટન છોડ્યું. એમ કહેવાય છે કે આ સમયે ખ્રિષ્ટનના લોકો રડેલા. તેઓ હજુ સ્વ-રક્ષણ માટે શક્તિમાન થયા ન હતા. ખ્રિષ્ટને હજુ પરદેશી અમલની વિશેષ ધૂંસરી ખમવાની યાકી હતી.

અંગ્રેજો મૂળ ઉત્તર જર્મની અને ડેનમાર્કના વતની એન્ગલ્સ, સેક્સન્સ, જ્યુટ્સ અને એવી ખીજી ટયુટોનિક ખતોના વંશજો છે. તેઓએ રોમન-પલાયનનો લાલ લીધો અને ચોથી અને પાંચમી સદીમાં ખ્રિષ્ટનનો ઘણો ખરો ભાગ પડાવી લઈ પોતાનું શાસન જમાવ્યું. લગભગ ૧૧મી સદી સુધી ખ્રિષ્ટન જે હવે ઇંગ્લાંડ ખન્યું હતું, તે એક યા ખીજી પ્રખના રાખ્યો હેઠળ પરાધીન રહ્યું.

બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદુ સ્થાન ... ૫૨૧

ઈ. ૧૦૬૬માં નોર્મનયુગ શરૂ થયો. વિન્સેતા વિલિયમના રાજશાસન હેઠળ ઇંગ્લાંડે ઐક્યના શ્રી ગણેશ માંડ્યા. પરદેશી નોર્મનોએ સખળ સરકાર સ્થાપી એટલું જ નહિ, પણ એક સદીમાં તેઓ પોતે અંગ્રેજ બન્યા અને એકત્ર રાષ્ટ્રનો પાયો નાખ્યો. બારમી સદીમાં રાજઓના ત્રાસને અંગે, પ્રજા સ્વરાજના પાઠો લખવા લાગી અને જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં રાજદ્વારી પ્રગતિ થઈ. ઇ. સ. ૧૨૧૫માં મેગનાકાર્ટાએ રાષ્ટ્રીય હક્કો સ્વીકાર્યા અને શાહી પાર્લામેન્ટની સ્થાપના થઈ.

આ અરસામાં યુરોપના નાવિકોમાં નવીન દેશોને શોધવાની તમન્ના જાગી હતી. આ તમન્નાનું પહેલું કારણ પોતાના દેશની આર્થિક સ્થિતિ હતી, તેથી નાવિકોને રાજ્ય તરફથી ઉત્તેજન અપાતું; વસવાટ અને કારભારના હક્કો અપાતા.

નવીન દેશોની શોધ કરવાનો જશ પોર્ટુગીઝ, સ્પેનીશ અને ઇટાલિયન પ્રજાઓને જાય છે. ગ્રેટ બ્રિટન, ફ્રાંસ અને હોલાંડ આવાં સાહસમાં ખીજી પંક્તિએ છે, જ્યારે જર્મની તો કેવળ હેલકું જાય છે.

નવીન દેશોની શોધ બે દિશાએ વહેંચાયેલી હતી. પૂર્વમાં યુરોપને સમૃદ્ધિની ઊંચાઈમાં નહવડાવનાર હિંદ પહોંચવાનો પ્રયાસ હતો, અને પશ્ચિમે આટલાંટિક મહાસાગર ઢંઢોળવાનો હતો.

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭માં ગ્રીસના સમ્રાટ સિકંદરે હિંદની ભૂમિ પર પગ મૂકેલો ત્યારથી એશિયાનો ભૂમાર્ગ યુરોપવાસીઓને જાણીતો થયો હતો, પણ આખા એશિયાનો પ્રવાસ કરનાર કોઈ યુરોપીય એટો હજુ સુધી નીકળ્યો ન હતો. એનો યશ તો વેનિસના બે ભાઈઓને તેરમી સદીમાં મળ્યો. નિકોલો અને મેક્રિઓ પોલો નામના વેનિસના વતની બે ભાઈઓએ નિકોલોના પુત્ર અને મેક્રિઓના લત્તીજ માર્કો પોલો સાથે ઇ. સ. ૧૨૭૧ થી ઇ. સ. ૧૨૯૫ સુધીની પાંચ સદી દરમિયાન આખા એશિયાનો પ્રવાસ કરેલો. માર્કો પોલોએ એ સમયના એશિયાની સામાજિક, વેપારી અને રાજદ્વારી પરિસ્થિતિનું હુબહુ વર્ણન પોતાના પ્રવાસગ્રંથમાં કર્યું છે. આ ગ્રંથ પોણાબસો વર્ષ સુધી અપ્રગટ રહ્યો. ઇ. સ. ૧૪૭૭માં આ ગ્રંથ પ્રગટ થયો ત્યારે પ્રથમ વેનિસ સમક્ષ અને પછી આખા યુરોપ સમક્ષ ભારતનો વૈભવ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. વેનિસ અને જીનોઆના હિંદ સાથેના વેપારનો અને ઇટલિની આર્થિક પ્રગતિનો ખરેખરો પ્રાથમિક યશ આ ગ્રંથને જ ઘટે છે. આ રીતે ઇટલિએ પહેલાં પરદેશ-પગરણ માંડ્યાં, પણ નવીન દેશો કબજે કરવાનું અને સામ્રાજ્યો સ્થાપવાનું પણ ખીજા દેશોના કપાળે જ લખાયું હતું.

વેનિસ અને જીનોઆની હિંદ સાથેના વેપારને અંગે થયેલી સમૃદ્ધિ પોર્ટુગાલને ખૂંચી. તેણે સમૃદ્ધ પોર્ટુગાલના સ્વપ્નાં સેવ્યાં અને હિંદ પહોંચવા માટે જળમાર્ગ ઢંઢવા માંડ્યો. સમુદ્રો ઢંઢોળવાની આ ભાવનાએ જગતનો નવો ઇતિહાસ સરખાવ્યો છે, જગતની પ્રગતિ કે અધોગતિ આણી છે, જગત પર યુરોપની આણુ ફરકાવી છે, અને જગતના દર દર પડેલા ખંડો અને દેશોને જનસમાજના અંસર્ગમાં મૂક્યા છે.

આ બધી સફરોનું લક્ષ્યબિંદુ ભારત હતું. આ બધા પ્રયાસનો પ્રધાન આશય પોત પોતાના દેશોને ભારતની સમૃદ્ધિના મહાસાગરનાં પુણ્ય-જળથી નહવડાવવાનો હતો. આ ભારતને નામે અનેક પુણ્યો અને અનેક પાપો જગતભરમાં યુરોપના દેશોને હાથે થયાં છે.

૫૨૨ .. સુવાસ : ક્રાંદ્યુન ૧૯૬૫

આ મધ્ય-યુગનો ઇતિહાસ યુરોપને માટે આર્થિક વેદનાનો, ધાર્મિક ઘેલછા અને યુદ્ધોનો, અને સાથે સાથે સામ્રાજ્યવાદના પુનર્જન્મનો હતો. ઈંગ્લાંડે સો વર્ષનાં યુદ્ધમાં ફ્રાંસનો પરાજય કરવા મથન કર્યું હતું, પણ તેને નિષ્ફળતા વરી હતી. ઉમરાવોની સત્તા પડી ભાંગી હતી અને ટ્યુડરનો દમનભર્યો અમલ શરૂ થયો હતો.

પોર્ટુગલમાં ધાર્મિક જુરસો ઊછળી રહ્યો હતો. ક્રિશ્ચિયાનિટિ તેનો મુદ્રામંત્ર અને આરાધ્ય-વસ્તુ હતી. પોર્ટુગલના રાજા પ્રિન્સ હેનરીએ પોતે હિંદના પ્રવાસનું પગરણ માંડ્યું. ઈ. સ. ૧૪૭૦-૭૫માં પોર્ટુગીઝ વહાણવટી ગોમેઝે આઈવરી અને ગોલ્ડ કોસ્ટ શોધી આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો ઢંઢોળવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૪૮૧માં ગીનીનો અખાત, ઈ. સ. ૧૪૮૨-૮૪માં કાન્ગો નદીનું મુખ, ઈ. સ. ૧૪૮૮માં કેપ ઓફ ગુડ હોપ અને ઈ. સ. ૧૪૯૭માં હિંદનો આખો જળમાર્ગ શોધાયો. પોર્ટુગીઝો ઈ. સ. ૧૫૧૬માં ચીન અને ઈ. સ. ૧૫૪૨માં જાપાન સુધી પણ પહોંચ્યા હતા.

હિંદનો જળમાર્ગ શોધવા માટે પ્રથમ હામ ભીડનાર અને તેની સફળતા માટે પાયો નાખનાર પ્રિન્સ હેનરી ધ નેવિગેટરની બાવના વેપાર કરતાં ધર્મયુદ્ધની વધારે હતી. એ સત્ય આ પ્રસંગે આપણે રજૂ કરીએ તો અરથાને ન ગણાય. તે જગતને ક્રિશ્ચિયાનિટિનું ફર શરૂઆત પીવડાવવા માટે પણ કટિબદ્ધ હતો.

મિ. જેમ્સ એ. વિલિયમ્સન પોતાના ગ્રંથ-A Short History of British Expansion-માં આ સત્ય પ્રત્યે લક્ષ ઝેંચતાં કહે છે: “પ્રિન્સ હેનરીનો જુરસો એક વેપારીનો નહિ, પણ ધર્મયોદ્ધાનો હતો. તેનું “હિંદ” એટલે એક ક્રિશ્ચિયન દેશ. તે નાસ્તિકાનો ઉચ્છેદ કરવા મદદે ધાય જ. પ્રિન્સ હેનરીએ આ આશય એક બુદ્ધિશાળી ફૂરતા અને અડગતા વડે આગળ ધપાવેલો. જ્યારે દુખિયા હાસીઓ પોર્ટુગાલને કિનારે ઊતરતા અને બારે આક્રંદ વચ્ચે યુલામોના લીલામ વડે તેમનાં કુટુંબો છિન્નભિન્ન કરવામાં આવતાં ત્યારે તેનું હૃદય અકથ્ય સંતોષભાવે પોકારી ઊડતું, “વાહ, તેઓના આત્મા રક્ષાયા છે. મારા વગર તેઓ રખડી પડ્યા જ હોત!”

વાસ્કો ડી ગામા હિંદ પહોંચ્યો ત્યારેય હિંદ “ક્રિશ્ચિયન” દેશ છે એ જામણા ચાલુ રહેલી. કાલીકટમાં એક જણે તેને પૂછ્યું “શું જોઈએ?” વાસ્કો ડી ગામાએ જવાબ વાળ્યો: “ક્રિશ્ચિયનો અને તેમના.” તેઓએ હિંદુ મંદિરોનાં અને હિંદુ દેવોનાં ક્રિશ્ચિયન ધારીને દર્શન કર્યાં. તેઓ ત્રણ માસ હિંદ રહ્યા ત્યાંસુધી એ રસિક ભૂલ ચાલુ રહી. તેઓને ક્રિશ્ચિયાનિટિ તો વાસ્તવિક રીતે નહોતી મળી, પણ તેમના મળ્યા હતા.

જ્યારે હિંદનો જળમાર્ગ ઢૂંઢવાનો યશ પોર્ટુગીઝ નાવિકોને છે, ત્યારે આટલાંટિક મહાસાગર ઓળંગી અમેરિકા ઢૂંઢી કાઢવાનો પ્રથમ યશ ઇટાલિયન નાવિકોને છે. કોલમ્બસ જીનોઆમાં જન્મેલો, પણ તે વખતનું ઇટલિ એક દેશ તરીકે નવીન દેશો શોધવાનાં સાહસને ઉત્તેજનું ન હતું. તેને રાજ્યે રાજ્યે ભટકવું પડ્યું. છેવટે સ્પેને તેને આશરો આપ્યો અને ઈ. સ. ૧૪૯૨માં તે અમેરિકા પહોંચ્યો.

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે અમેરિકાની ધરતી પર પહેલો પગ મૂકનાર ગોરો પુરુષ કોલમ્બસ છે, પણ ઐતિહાસિક પૂરાવો એથી વિરૂદ્ધ છે. અમેરિકસ વેસ્પુશિયસ નામના ઇટાલિયન નાવિકે કોલમ્બસની પહેલાં આ ખંડ જોયો હતો અને એ સત્ય ૧૫૦૭માં તેના

બ્રિટિશ પ્રબલસંઘમાં હિંદનું સ્થાન .. પૃષ્ઠ ૩

પ્રવાસ-વર્ણનમાં પ્રસિદ્ધ થતાં એ ખંડનું નામ તેના પોતાના નામને અનુલક્ષીને અમેરિકા અપાયું છે.

કોલમ્બસે તેા આ ખંડને હિંદુસ્તાન જ ધારેલું. તેણે એ ખંડની મૂળ પ્રગ્નને નામ પણ 'ઇન્ડિયન્સ' આપ્યું. એ જૂલ પાછળથી સમજાઈ, સ્પેનના લોકો નિરાશ થયા, પણ 'ઇન્ડિયન' શબ્દ તેા ત્યાંની મૂળ વસ્તી માટે હજી સુધી રહી ગયો છે.

આમ છતાં પંદરમી અને સોળમી સદી સ્પેનની પ્રગતિ માટે યાદગાર રહી જશે. કોલમ્બસે સ્પેનને નાના મોટા ટાપુઓ શોધી આપવાની પહેલ કરી. એ સાથે જ સ્પેનીશ નાવિકો પણ આટલાંટિક અને પેસિફિક મહાસાગરમાં ધૂમી વળ્યા અને આખા અમેરિકા ખંડ પર સ્પેનનો વાવટો ફરકવા લાગ્યો.

ઇંગ્લાંડ, નિઃશંક, સ્પેનની પુંકળ જ ચાલ્યું. તેણે જીનોઆમાં જન્મેલા ખીજ નાવિક જોન કોબ્ટને આશરો આપ્યો. કોબ્ટને પણ કોલમ્બસની જેમ ખમર ન હતી કે પશ્ચિમે અમેરિકા ખંડ વચ્ચે પડેલો છે. તેને પશ્ચિમનો સમુદ્ર ઓળંગી એશિયા પહોંચવાની હામ હતી. ઇ. સ. ૧૪૯૫-૯૬માં તેણે રાજા હેનરી સાતમા પાસેથી પૂર્વ ઉત્તર કે પશ્ચિમ ગમે તે સમુદ્રો ધૂમવાની અને નવા દેશો કાઢી કરવાની સત્તા લીધી. ઇ. સ. ૧૪૯૭માં કોબ્ટ ૧૮ ખલાસીઓ સાથે જાપડ્યો. તેણે ન્યુ ફાઉન્ડલેન્ડ અને કેનેડા શોધ્યાં. આમ હિંદના જળમાર્ગની શોધ અને કેનેડાની શોધ એક જ વર્ષે થઈ. કોબ્ટ અહીં ઇંગ્લાંડ અને વેનિસના ધ્વજ ફરકાવ્યા. તેણે પણ કોલમ્બસના જેવી જ જૂલ કરી. તેણે આ પ્રદેશ એશિયાનો જ કોઈ ભાગ છે એમ માન્યું.

૧૮ ડિસેમ્બર ૧૪૯૭ ના રોજ કોબ્ટના એક મિલાનવાસી સાથીએ પોતાના રાજાને લખ્યું: "આપ નામદાર ઘણી પ્રવૃત્તિમાં હશે, છતાં આપ મહારાજાએ તલવારના એકેય ધા વગર અત્રે એશિયાનો એક ભાગ સર કર્યો છે એ જાણી આપ નારાજ નહિ થાઓ." ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં કોબ્ટ ખીજ સફર કરી ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે એ કંઈ એશિયા ખંડ નથી. એ તો કેવળ કોઈ અજાણ્યો નિર્જન પ્રદેશ છે.

સોળમી સદીએ ઇંગ્લાંડના રાષ્ટ્રીય વિકાસનો નવયુગ શરૂ કર્યો હતો. પંદરમી સદી સમાપ્ત ન થઈ ત્યાં તો ખ્રિસ્તવાદે પૂર્વ અને પશ્ચિમના નવા દેશો શોધવા માંડ્યા હતા. પોર્ટુગલે રિહ્દિ, સિહ્દિ ને સમૃદ્ધિથી જલ્પલતું ભારત નિહાળ્યું હતું. ત્યારે તેનાજ પાડોશી સ્પેને પનામાની સંયોગીભૂમિ વટાવી દક્ષિણ અમેરિકાનું સોના રૂપાથી જલ્પલતું 'સામ્રાજ્ય' હસ્તગત કર્યું હતું.

આ નવયુગ નૈતિક દષ્ટિએ કલંકિત છે, ઐતિહાસિક દષ્ટિએ કાળો છે, પણ એક સામ્રાજ્યવાદની દષ્ટિએ નોંધવાજોગ છે. ઇંગ્લાંડનો આ યુગ સ્પેન અને પોર્ટુગલ પ્રત્યેના દ્વેષનો, તેઓએ સાહસથી મેળવેલું પડાવી લેવાનો હતો. આ યુગે સામ્રાજ્યવાદને જન્મ આપ્યો. તેણે ખ્રિસ્તને હાથે અનેક ચોરી, લૂંટફાટ, દગોફટકો કરાવ્યાં. તેણે દોહલતને દૂંઢતા દેશદેશો વચ્ચે કાપાકાપી કરાવી. તેણે વેપારને નામે યુલામીને ઉત્તેજ. તેણે વેપારને નામે દેશાવરમાં રાજદારી અને આર્થિક ધુસકાનીતિ આદરી. તેણે એજ બહાને કેટલીક મૂળ વસ્તીનું ફૂર નિકંદન કાઢી નાખ્યું.

સોળમી સદીમાં સર ફ્રાન્સીસ ડ્રેકે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી નામના મેળવી. પણ સાથે સાથે દક્ષિણ અમેરિકામાં સ્પેનનું સોનું રૂપું ચોરી છૂપીથી લૂંટી દેવતાતિતું પ્રદર્શન કર્યું.

ત્યારબાદ વર્જિનિયામાં થાણું ગોઠવાયું અને હિંદમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીદ્વારા કોહીઓ સ્થાપવામાં આવી. સ્પેન અને પોર્ટુગલને પોપની મંજૂરીથી મગેલા ઇન્દરા સામે લડનારી સોળમી સદી પૂરી થઈ અને સત્તરમી સદીએ હોલાંડ સાથે યુરોપના વેપાર માટે યુદ્ધ ખેલાવ્યાં અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો વધુ વિકાસ થયો. ન્યુ ફાઉન્ડેન્ડ, અરમ્બુડા, ન્યુ ઈંગ્લાંડ, બહામાઝ, જમૈકા, મેરીલેન્ડ, મુંબઈ, મદ્રાસ, વગેરે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના છત્ર હેઠળ આગ્યાં.

આ સદીમાં ફ્રાંસે માથું ઊંચકયું હતું. તેણે સેનિગાલ, સેનિગેળીયા, ઝેકેડીયા (નોવાસ્કોશિયા), પોંડીચેરી, વેસ્ટ ઇન્ડીઝના થોડા ટાપુઓ, લુઇસીઆના વગેરે કબજે કરી હરીફ સામ્રાજ્ય સંઘર્ષે હતું.

આ સદી બ્રિટનના આંતરિક વહીવટ અને પ્રમુખીય જીવનના માટે ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. હિંદમાં રાજાઓનો પ્રભુ હજી આજેય અણઉઠેલ રહ્યો છે, ત્યારે ઈંગ્લાંડે બ્રિટિશ સમ્રાટની સત્તાઓનો નિકાલ લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે કરી દીધેલો. રાજા અને પ્રજા વચ્ચે, રાજાઓના નિરંકુશ શાસનના “ દિવસ હક્ક ” અને પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યના જન્મસિદ્ધ હક્ક વચ્ચે અચડામણો ઝઘમ ઠલી.

આ યુગ સ્ટુઅર્ટ રાજાઓનો હતો. ઈંગ્લાંડ અને સ્કોટલાંડના પહેલા રાજાના વખતમાં રાજાને પાર્લામેંટથી સ્વતંત્ર અને કાયદાથી પર યનાવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં રાષ્ટ્રીય આઝાદી આફતમાં આવી. ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં પાર્લામેંટે રાજાશાસનની જવાબદારીમાં ભાગ લેવાનો હક્ક જાહેર કર્યો. રાજા જેમ્સ પહેલાના મગજમાં શાહી સર્વોપરિતાનું ભૂસું ભરાયું હતું. તેનું શાસન આપખુદ હતું. તેને પ્રજાના ટેકાની કિમતનો ખ્યાલ સરખોયે ન હતો. પણ અંગ્રેજ પ્રજા આઝાદી માટે કટિબદ્ધ થયેલી હતી. ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં પાર્લામેંટે રાજાના પ્રધાનો પર અંકુશ રાખવાનો હક્ક ફરીથી જાહેર કર્યો. જેમ્ય પહેલો પ્રજામતને સાન્તવન આપવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. આ પરિસ્થિતિમાં તેના પુત્ર પહેલા ચાર્લ્સ સામેના બળવા માટે તેનું પોતાનું રાજસાશન ભૂમિકા રૂપ અન્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૬૨૫ માં પહેલો ચાર્લ્સ ગાદીએ બેઠો અને તેણે પ્રમુખીય શાસનનો સામનો કરવા માંડ્યો, ત્યારે દિવાને આમે, પાર્લામેંટનું અંધારણુ ટકાવી રાખવાનો અડગ નિર્ણય દાખવ્યો. અંગ્રજ પ્રજાએ પાર્લામેંટના સ્વાતંત્ર્યનું રણુશીયું ફૂંકયું; રાજાનો તે આપખુદ તંત્રનો પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સામનો કર્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૪૨માં રાજા રાજ્ય કરે કે પાર્લામેંટ રાજ્ય કરે એનો નિકાલ લાવનાર આંતર-વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. પાર્લામેંટવાદીઓનો લશ્કરી વિજય થયો અને ઇ. સ. ૧૬૪૯ માં પહેલા ચાર્લ્સને ફ્રાંસી અપાઇ. લોકશાસનનો આ વિજય બ્રિટિશ ઇતિહાસમાં યાદગાર પ્રસંગ બની ગયો છે. ચાર્લ્સનું માથું ઈંગ્લાંડના ભાવિ રાજાઓ માટે એક ચમકાવનારા દૃષ્ટાંત રૂપ બની ગયું છે.

અદારમી સદીએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વેગ વધતાયે જોયો અને અમુક સ્થળે કપાતોયે જોયો. ઈંગ્લાંડે પોતાની ભૂમિ પર લોકશાસનવાદ માટે યુદ્ધ ખેલ્યું, સ્વાતંત્ર્યની વેદી પર ચાર્લ્સનું માથું હોમ્યું, પણ અમેરિકન કોલોનીઓને રાજકારભારમાં પ્રતિનિધિત્વ આપવાની ના પાડી. અમેરિકન કોલોનીઓએ બળનો જગાગ્યો અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું. આ ફટકાએ ઈંગ્લાંડના કાન ચમકાવ્યા અને અમેરિકાનું યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ખોલા માટે વર્ષો સુધી પસ્તાવો કર્યો. આ પછાડાટ સિવાય ઈંગ્લાંડની સામ્રાજ્યવાદી કૂચ ચાલુ રહી હતી અને કુદરતી

બ્રિટિશ પ્રબલસંઘમાં હિંદનું સ્થાન .. પરંપ

સહાય અને આંતર-રાષ્ટ્રીય ગ્રંથગોષ્ઠિ એ ક્રમને વેગવંતી કરી હતી. ફ્રેંચો સામે યુદ્ધ ખેલી હિંદ અને કેનેડા જીતવામાં આવ્યાં હતાં. સ્પેન પાસેથી જીબ્રાલ્ટર અને ડચ પાસેથી કેપ કોલોની ખૂંટવી લેવામાં આવ્યાં હતાં. ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડ પણ આજ સદીમાં શોધાયાં હતાં. બ્રિટને દ્વિનિડાડ તથા બીજા વેસ્ટ ઈન્ડીયન ટાપુઓ અમેરીકામાં અને સ્ટેટસ સેટલમેન્ટસ એશિયામાં પણ આ સદીમાં જ જીતેલાં.

ગોગણીસમી સદીએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સત્તા અને મહત્તા જગતભરમાં જમાવી દીધાં. તેનો વિસ્તાર પ્રખ્યતે પ્રખ્યતમાં અને ખંડેખંડમાં થયો. અર્ધ આફ્રિકા ખંડ અને આખા ઓસ્ટ્રેલેશિયા ખંડ પર પણ બ્રિટિશ વાવટો ફરકવા લાગ્યો. ત્રણ સદીમાં બ્રિટન ન્હાનકડા કંગાલ કૃષિ-પ્રધાન દેશમાંથી દિગ્દગ્નત આણુ ફેરવનાર, અનેક દેશો પર શાસન કરનાર, જગતનું અભૂતપૂર્વ, સમર્થ અને સમૃદ્ધ મહાસામ્રાજ્ય બની ગયું.

ન જાને !

મોહન ઠક્કર

[વસંતતિવ્રજા]

જ્યારે અનંત ફલકે અણુદીઠ પીંછી
આલેખી રે' સુભગ મોહક રંગ રેખા,
જ્યારે ધરી ક્ષણ ક્ષણે નવતા અપ્રીછી
સંધ્યા લસે, અધુકડું હસી બીજ લેખા,
જ્યારે રહે મધમધી શુચિ સોણલાં શાં
સોહામણાં પરમ પ્રેમજ પારિજાત,
જ્યારે ઝગે તરલ-તારક-તેજ-ભાત
મુગ્ધા ઉરે સજકતી પ્રિય સંસ્મૃતિશા!
જ્યારે કિલોલી મધુ સારસ જોડતું યે
નીડે પળે, શિશુ ઢળે નિજ માત ખોળે,
જ્યારે સમસ્ત જગ ઝીલતું મોહ છોળે,
સૌન્દર્ય દિવ્ય ઝમતાં અણુએ અણુએ,
ત્યારે ય રે કમનસીબ હું એક શાને
ઝૂંડું, વિષાદ ઉરમાં શીદ આ ? નંજાને !

આપણું રાસસાહિત્ય [પ્રાચીન]

લેખક : પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ
એમ. એ., એલ એલ. બી.

[૩]

ગુજરાતમાં ગરબીની હાક વગાડનાર રસરાજવી દયારામનું દર્શન કરતા પહેલાં આપણે કેટલાક છૂટક-ચુટક કવિઓ જોઈ જઈએ. રામભક્ત ભાલણનાં રામઆલયરિત અને કૃષ્ણલીલાનાં પદો ગરબીઓમાં ગણી શકાય એવાં છે, જે કે એ પદો એક સળંગ કૃતિના અંગ રૂપે હોઈ છૂટક પદો જોડતાં પ્રચલિત નથી થયાં. પંડિત ભાલણનું ધ્યેય છૂટક પદો રચવાનું હતું જ નહિ. એને તો કાદમ્બરી અને નળાખ્યાન જેવાં લાંબાં કાવ્યો સર્જવાં હતાં. તેમ છતાં એને નામે ચાલતું “ સાંભળ રે તું સજની મારી, રજની ક્યાં રમી આવીશુ રે ?” એ રસિક પદ એની રાસસિદ્ધિની પ્રતીતિ કરાવે છે.

કવિશિરામણિ પ્રેમાનન્દનો આદર્શ રસભર્યા આખ્યાનો દ્વારા ગુર્જરીને સમૃદ્ધ કરવાનો હતો, એટલે એણે પણ ભાલણની માફક ન્હાનાં પદો પર પોતાની લેખિની ચલાવી નથી. બાકી સર્વાંગસુંદર આખ્યાનનો ભગ્ય પ્રાસાદ સર્જનાર એની ઉન્નત પ્રતિભાને સાદા પદનો એક લઘુ ખંડ રચવો એ રમતવાત હતી. દશમસ્કંધનું મનોહર રાસવર્ણન રાસનું અત્યુત્તમ ઉદાહરણ હોઈ એ વાતની સાક્ષી પૂરશે. સોહામણી શરદમાં ‘સ્વરૂપ શ્યામ, કોટિ કામ’ શ્રીકૃષ્ણ ‘વામદક્ષિણ સુન્દરી ગોપી સાથ’ રસિક રાસ ખેડી રહ્યા છે, ‘ઝમક તાલ, બીજખાળ રસાળ ગીત’ ગાઇ રહી છે અને ‘ચીર ખસે હરતે તાળી દેઇ દેઇ’ એવી રસમસ્તીમાં રાસ ઝાંર ચગી રહ્યો છે. એનું ચિત્ર મહાકવિ પ્રેમાનન્દ કેવું શ્રવંત અને તદ્દપ આલેખે છે !

“ આનન્દ કન્દ, નન્દ-નન્દ, છન્દ રાગ રાગણી,
વેણુ વાય, ગીત ગાય, સરલ સહુ સોહામણી:
રૂપ સરસ, સોળ વરસ, રમે અંક લેઈ લેઈ,
ગોપાળલાલ, શરદકાળ રમે રાસ થેઈ થેઈ.

ચોરટી કો, ગોરટી કો, શ્યામળી સોહામણી:
કો સોહિની, મનમોહિની, કટાક્ષ કીકી કામની:
રાસરમણ, ભ્રમણ નમણ, લીલા કહું કેઈ કેઈ,
ગોપાળલાલ, શરદ કાળ, રમે રાસ થેઈ થેઈ.”

પ્રેમાનન્દની ભ્રમરપચ્ચીસી અને દાણુકીલા પણ ગરબીના ઉત્તમ નમુના તરીકે ગણી શકાય એમ છે. એ જોતાં કહેવું જોઈએ કે પોતાનો વિષય નહિ છતાં એ સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકારે ગૌણ રીતેય ગૌરવભરી ગરબીઓ ગુજરાતને ચરણે ધરી છે.

રાધાકૃષ્ણના પૂજારી રતનેશ્વરના રાધાકૃષ્ણના મહિના એના મધુર મૃદુલ ભાવે લીધે ઠીક પ્રચલિત છે. એનો દેશી ગરબીની ચાલ સાથે માલિનીવૃત્તનો યોગ કવિની સિકતા અને વિદ્વત્તાની ઝાંખી કરાવે છે. ખેડાનો ભાવસાર રત્નો એના ગોપીવિરહના મહિના માટે ખૂબ જાણીતો છે, અને વિરહદુઃખનું એનું આલેખન વાસ્તવદર્શી અને હૃદયસ્પર્શી છે. મહિનાના આપણા સાહિત્યમાં એના મહિના અનુપમ અને અગ્નેડ છે.

ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદનાં આખ્યાનથી પરિચિત વસાવડના નાગર કાલિદાસે શક્તિની સ્તુતિનાં કેટલાંક પદ લખ્યાં છે, તેમજ પીજના કવિ નરભોરામે ખોડાણાની મૂઝનાં આશરે ૬૦૦ પદો લખ્યાં છે. પરંતુ પદ માટે ખરો પ્રતિષ્ઠિત જો કોઇ પણ હોય તો તે છે સંદેસરનો ખારોટ પ્રીતમદાસ. “હરિતો મારગ છે શુરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોતે.” એ ગાંધીજીના પ્રિયતમ પદના પ્રણેતા પ્રીતમે અનેક રસિક, મધુર અને ચિરંજીવ પદો ગુજરાતને આપ્યાં છે. ભાવમાર્દવ, પદલાલિત્ય અને સંગીતમાધુર્યથી અંકિત એની ગરબીઓ સુણી મન મુગ્ધ અને છે. “મનમોહનલાલ, મારગડો મૂકો તો મથુરા જાજો.” એ ગોપીઓની વહાલસોથી વિનવણી અથવા “હે જસોદાજી, આવડો લાડકવાયો લાલ ન કીજો.” એ એમની મીઠી શ્રિયાદ સાંભળી દિલ ડોલી જાઈ છે. વ્રજવનિતાનાં વેરણુ વાંસળીને સંમોધેલાં વચનો કેવાં હૃદયવેધક છે !

“હે વાંસલડી, વેરણુ થઈ લાગી રે વ્રજની નારને.

તેં આવડાં કામણુ શાં કીધાં,

શામળીએ મુખ યુગ્મન લીધાં,

મન વ્રજવાસીનાં હરી લીધાં.—હે વાંસલડી૦”

પ્રીતમના જેવોજ પરમ રસિક પાટીદાર કવિ રઘુનાથદાસ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. વિરહધેલી ગોપીઓએ ઉદ્ભવજી જોડે શ્રીકૃષ્ણને પાઠવેલા ભાવભીના સંદેશાનો એ સર્જક છે. “ઓધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને” એ મધુર પંક્તિ સૌને પરિચિત છે. અને ‘તમે અજાણ્યા અમે જાણીએ રે’થી શરૂ થતી એની રસિક દાણુલીલા એટલી જ જાણીતી છે.

તદુપરાંત ગિરધરનાં તુલસીવિવાહ, કૃષ્ણલીલા, ગોકુળલીલાનાં પદો તેમજ પ્રેમાનન્દ સ્વામી, અહ્લાનન્દ, નિષ્કુલાનન્દ, દેવાનન્દ આદિ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓનાં કૃષ્ણ-ભક્તિનાં પદો પ્રખ્યાત છે. એમને વીંગતે જોવાનો મોહ છોડી, રસરાજવી દયારામનાં ઊછળતાં પ્રેમભક્તિનાં પૂરનાં કંઇક દર્શન કરીએ. પૂરમાં તણાઈ જવાની ખીકે દૂર રહી કરેલાં દર્શન આછાં-અધૂરાં જણાય તો ઉદારચિત્ત વાયક ક્ષમા આપશે એવી વિનંતી છે.

દયારામ

પ્રાચીન રાસસાહિત્યમાં દયારામે રસડંકા વગાડ્યો છે. સમસ્ત સાહિત્યને ધડીબર ભૂલાવી દે એવી રસઝડી વર્ષાવી છે. દયારામ એટલે સાક્ષાત રસનો અવતાર. દયારામ એટલે પ્રેમભક્તિનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ. રસિક કુક્કડ દયારામે રસ અને પ્રેમનાં પૂર વહાવ્યાં છે. સાહિત્યના અખંડ કુવારા ઉડાવ્યા છે. સંગીતની મીઠી હેલી રેલાવી છે. એની જાદુભરી કલમે કામણુ કર્યાં છે. એની હૃદયંગમ વાણીએ વશીકરણુ કર્યાં છે. એની મસ્તીભરી રસિકતાએ ભાન ભૂલાવ્યાં છે. એનાં રસકલાન્વિત કાવ્યો પાછળ ગુજરાત ગાંડું થયું છે. એની ગુણગૌરવયુક્ત ગરબીઓ

પાછળ ગુજરાતજો ઘેરી બની છે. ગરબીવિધાયક દયારામ એકલો રસરાગની નથી, પણ ગરબી ગુજરાતનો હૃદયરાગવી છે.

રસધનમાંથી કલામય રીતે કોરી કાઢ્યાં હોય એવાં એનાં અદ્ભુત કાવ્યોએ ગુજરાતના સાહિત્ય અને સંસ્કારધડતરમાં અપૂર્વ દિસ્સો આપ્યો છે. એની ગરબીઓએ રાસલેખકાને અવનવા ઢાળ આપ્યા છે. એનાં ગીતોની ખૂબી અને સંગીતમાધુરી આજે યે નિત્યનૂતન લાગે છે અને ઝોસર્યા નથી, એથી એમની ગુણવત્તાનાં સાચાં મૂલ્ય અંકાય છે. એ રસિયે શરદની શેરીએને જેવી સોદામણી કરી છે તેવી ભાગ્યે જ ખીમ કોઇએ કરી હશે.

એક એકથી ચઢિયાતાં એનાં કાવ્યરત્નોમાંથી અમુકની પસંદગી કરવાનું કાર્ય કેટલું વિકટ છે તે સમજી શકાય એમ છે. માટે જ એ આગળ આ દર્શનને આણું-અધૂરું કહ્યું છે. તો હવે આપણે એનાં શ્રેણીક રાસરત્નોનાં અધૂરાં છતાં મધુરાં દર્શન કરીએ.

પ્રેમાંશી દયારામની પ્રેમની પર્યાયણા વેધક અને તલસ્પર્શી છે. એની અનોખી સ્નેહ-મીમાંસાની જોડ સારા સાહિત્યમાંથી જડે એમ નથી. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના અનન્ય ઉપાસક દયારામનું પ્રેમભક્તિનું આલેખન સર્વાંગસંપૂર્ણ અને ઊંડાણભર્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે. પુષ્ટિમાર્ગો કવિ પ્રેમને પ્રભુતો પરમ પ્રસાદ માને છે, અને એની પ્રભુપુષ્ટ વ્યક્તિઓજ પ્રેમની સાચી અધિકારી નીવડે છે. તેથી તે લખે છે:—

“ જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં કરે.

ઉત્તમ વસ્તુ અધિદાર વિના મળે, તદ્દપિ અર્થ ના સરે;

મત્સ્યભોગી યગલો મુક્તાક્ષણ દેખી ચંચુ ના ભરે.”

અને કવિને એ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એક જ પ્રભુને પામવાનું સરલ અને સીધું સાધન દેખાય છે. એટલે એ કહે છે:—

“ એમ કોટિ સાધને પ્રેમ વિના, પુરષોત્તમ પૂંડ ન કરે;

દયાપ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધર પ્રેમભક્તિયે વરે.”

પ્રણયમીમાંસાનું અનુપમ આલેખન કરતું કવિનું ‘ પ્રેમ પરીક્ષા ’ કાવ્ય એકલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં નહિ પણ કદાચ જગતસાહિત્યમાં ‘ એકમેવ અદ્વિતીયમ્ ’ ગણાશે. Shelley ની પ્રેમની ફિલસુફી (Love's philosophy) ઉપર આફ્રીન પોકારનારે ધરઆંગણાનું આ પ્રેમપરીક્ષા કાવ્ય વાંચનું-વિચારનું ઘટે છે. આપણા ભક્તકવિને ભક્તિ તરફ સ્પષ્ટ પક્ષપાત છે, એટલે સુધી કે જ્ઞાન અને યોગને તે તદ્દન ઉતારી પાડે છે. પ્રભુપ્રાપ્તિમાં ભક્તિને મુકાબલે એ સાધનો એને છેકજ નિર્બળ ને નમાલાં લાગે છે. પ્રેમપરીક્ષામાં જ્ઞાની ઉદ્ધવ અને પ્રેમી ગોપીઓના સંવાદ દ્વારા તેમજ ઇતર પણ અનેક સ્થાને એણે આ વસ્તુ વ્યક્ત કરી છે. જ્ઞાનજડ ઉદ્ધવને પ્રેમની રસફિલસુફી સમજાવતાં રસધેણી ગોપીઓ કહે છે:—

“ એાધવજી છે અળગી રે, વાત એક પ્રેમતણી;

કોઇ અનુભવી જાણે રે, કહેતાં તો નાવે બણી.

પ્રસ્તાની પીડા રે, વંજા તે શું જાણે ?

જાણ્યું કેમ આવે રે, માણ્યાને પરમાણે ? ”

અનુભવસિદ્ધ અને અનિર્વચનીય પ્રણયની અચ્યુત ને અવ્યય સ્થિતિ વર્ણવતાં કહે છે:—

“ નેહ સુખથી ન વાધે રે, દેખી દુઃખ નવ ઘટે;

જેમ વક્ષને વળગી રે, વેણી તો ફરી ના લટે.”

અને સાચી પ્રીતિ પ્રાણાન્તે પણ પરી થતી નથી કહી પ્રેમની અખંડિતતા ને અનન્તતા વર્ણવે છે:—

“સાચી પ્રીત તે પ્રાણુ લે રે, સાધારણુ થાય પરી;
દાદુર જળવિણુ જીવે રે, માછલાડાં તે જાય મરી,
છીપ રહે સાગરમાં રે, ધ્રુવજા સ્વાતિબિન્દુ તણી;
જીવો દષ્ટિ ચક્રારની રે, અચળ રહે છે ધન્દુ ભણી.”

પ્રેમની આ મીઠી મીઠાંસા પછી એની જ્ઞાન-યોગ સાથે તુલના કરતાં ગોપીઓ ઉદ્ધવને કહે છે:—

“છે અગમ પંથ સ્નેહનો રે, ઓધવજી તેં નથી દીઠો,
ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠે રે, જોગ છે પણ મીઠો.
તમારો તો હરિ સધજે રે, અમારો તો એક સ્થજે;
તમો રીઝો ચાંદરણે રે, અમો રીઝું ચંદ્ર મજે.”

અંતે ગોપીઓનાં ‘એવાં વચન સુણીને રે, ઓધવજીની બ્રાંતિ ટળી’ ‘જોગ જંજળ છૂટી’ અને પ્રેમના આધિક્યની પ્રતીતિ થઈ. પરિણામે પ્રભુપંથની એ દીપિકાઓને ગુરુ માની ‘અભિમાન મૂકીને રે, ઓધવ ગોપી પાય પડ્યા.’

અન્યત્ર પણ જ્ઞાન ઉપર ભક્તિની સરસાઈ વર્ણવતાં કવિ લખે છે:—

“શું જાણે વ્યાકરણી, વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી?
મુખ પર્યંત ભર્યું ધૃત તદપિ સ્વાદ ન જાણે બરણી.—વસ્તુને૦”

અને તેથીજ ભક્તકવિ આગ્રહપૂર્વક ધ્રુવે છે કે:—

“પ્રકટ મજે સુખ થાય, શ્રી ગિરિધર પ્રકટ મજે સુખ થાય.
તૈલ વિના સ્કુટ તિલ પૂરેથી, દીપક ક્યમ પ્રકટાય?
પ્રકટ પાવક વિના કાષ્ટને ભેટે, શી પેર શીત સમાય?—શ્રી ગિરિધર૦”

પ્રેમની ફિલસુફીના આટલા વિવરણ પછી આપણે પ્રેમપંખિણી ગોપીઓની મીઠી મધુરી પ્રમીડાનું કંધક દર્શન કરીએ.

ગભરૂ ગોપીને પ્રીતની રીતનું જ્ઞાન નથી, પણ કામજીવારા કૃષ્ણને જોઈ એના હૃદયમાં સ્વયંભુ પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. આંતરઃ કોડપિ હેતુ: એને કૃષ્ણ પ્રતિ આકર્ષે છે. ‘પ્રેમને કારણે સાથે સંબંધ કાંઈ એ નથી.’ એટલે એનું અંતર નિષ્કારણુ સ્નેહથી કૃષ્ણમય બની જાય છે, અને આમ અનુભવે એને પ્રીતની અતિ અટપટી રીત સમજાય છે:

“પ્રીતડીની રીત અતિ અટપટી, ઓધવજી છે પ્રીતડીની રીત૦
થાવાનો ઉપાય પણ જવાનો જડે નહિ, વજી રહેણે જટી તે જટી,
પ્રીત ના કહેવાય તે, તે સ્વાસ્થ્ય સમજવો, ચાર દિવસ પ્રગટી તે મટી.”

જાણ્યે-અજાણ્યે એકવાર પ્રેમનું પ્યાહું પીધું અને એનો નશા રગેરગ વ્યાપ્યો પછી ક્યાં જવું! રાત દિવસ એનીજ પીડા! ઊઠતાં એસતાં એની જ વાત! ઊંધતાં જાગતાં એનુંજ ચિંતન! અને પ્રેમની એ ગુણ વાત કોઈ ને કહેવાય પણ શી રીતે? એટલે જાના જાના સહેજ છૂટકા! ગોપી પોતાની એવી દુ:સહ દુ:ખભરી સ્થિતિ વર્ણવતાં કહે છે:—

“પ્રેમની પીડા તે કોને કહીયે રે, હો મધુકર, પ્રેમની પીડા તે૦
થતાં ન જાણી પ્રીત જતાં પ્રાણુ જાયે, હાથનાં કીધાં તે વાગ્યાં હૃષયે;
ધીકીયે ઢાંક્યાં રાતદિવસ અંતરમાં, ભૂખ નિદ્રામાં નવ લહિયે.”

અને એવીજ અસભ્ય સ્થિતિ બીજી એક ગરબીમાં કવિ કેવી સરસ આલેખે છે !

“કાળજી કાર્યું તે કોને કહિયે રે, ઝોધવ છેવછખીલડે.

કળ ન પડે કાંઈ પેર ન સૂઝે, રાત્રિ દિવસ ઘેલાં રહિયે રે,

કાંઈ વસ્તુમાં ક્ષણ ચિત્ત ન ચોટે, અલખેલો આવી ખેડો હધયે રે.”

પ્રેમઘેલી અને કૃષ્ણવિરહે આકુળવ્યાકુળ થએલી ગોપીને રજ પણ ચેન પડતું નથી. ધડીમાં ધરમાં બચ છે, ને પાછી બારણે આવી કૃષ્ણની રાહ જુવે છે ! પોતાની વિવશ-પરવશ સ્થિતિને લક્ષમાં લેઈ વધુ નહિ તલસાવવા એ કૃષ્ણને અત્યંત આજ્ઞવહારી વિનવણી કરે છે:—

“ઊભા રહો તો કહું વાતડી, બિહારીલાલ.

તમ માટે ગાળી છે મેં જાતડી, બિહારીલાલ.

વેદના વિરહની તે ક્યાં ભાખિયે, બિહારીલાલ.

બીતરનો ભડકો તે ક્યાં દાખિયે, બિહારીલાલ.

ઘેલી કરી છું સહુ ગામમાં, બિહારીલાલ.

ચિત્ત ચોટતું નથી ધરકામમાં, બિહારીલાલ.”

કૃષ્ણ પાછળ ઘેલી થએલી આવી પુત્રવધૂને સાસુ જેવી વજનદાર વ્યક્તિ ક્યાં સુધી સાંખી શકે ! એટલે પોતાને ત્યાં વધુ વખત એવું નહિ નભે, અને ‘તમે તો નિર્લજ રે, હમે લાજ મરીયે’ કહી એને ઠપકાબરી શિખામણ આપે છે:—

“શીખ સાસુજ દે છે રે, વહુજ રહો ઢંગે;

આવડો શો આસંગો રે, શામળિયા સંગે?”

પણ માથાની વહુ ‘ગંગાજળ સરખાં વિશુદ્ધ !’ સાસુજને રોકકું પરખાવે છે ! પ્રભુ-બક્તિમાં દૂષણ જોતાં સાસુજની આંખમાં કમળો થયો હશે કહી પ્રભુપ્રેમી એ પત્ની પોતાના વિશુદ્ધ પ્રેમમાં અડગ રહે છે, અને ‘દયાનો પ્રભુ ભજવો રે, કાંઈથી ન કરવું’ એ નિશ્ચયપૂર્વક સાસુને પડકારે છે:—

“એવાં વચન સુણીને રે, વઘાં વળતાં વહુજ;

ગંગાજળ સરખાં રે, હો સાંભળો સાસુજ.

કહો છો તેવાં હોશો રે, ત્યારે એમ સૂઝે છે;

દોષ પ્રભુમાં શો દીડો રે, જેને જગ પૂજે છે.”

પ્રેમીપીડા અને વિરહવ્યથાના આ અલ્પ વિવેચન પછી એ પીડા અને વ્યથાના કારણરૂપ કામણુગારા શ્રીકૃષ્ણનાં આપણે સહેજ દર્શન કરીએ. પરમ ભાગવત દયારામ પોતાના ઇષ્ટપ્રભુનું વર્ણન કરતાં કદી ધરાતાજ નથી. એટલે શ્રીકૃષ્ણના વર્ણનનાં એમનાં પુષ્કળ કાવ્યો હોઈ, આપણે તો એમાંથી માત્ર એ-ત્રણ જ નોંધશું. કાનુડાની બાહુભરી કાન્તિ વર્ણવતાં કવિ લખે છે:—

“કાનુડો કામણુગારો રે, સાહેલી આતો કાનુડો.

કાનુડો કામણુગારો, રસભર્યો ને રૂપાળો,

આ શું આંખલડીનો આળો રે.--સાહેલી.

રંગરાતો, મદમાતો, વાંસળીમાં ગીત ગાતો,

નયણ્યાં શું કરે વાતો રે.--સાહેલી.”

અને અનુપમ એ અલબેલાનું સોહામણું સૌન્દર્ય આલેખતાં કવિ કહે છે:—

“તું જ્ઞેને સખી, શોભા સલૂણા સ્યામની.

કોટિ કંદર્પ લગ્નવે એનું મુખડું,

શ્રીકી પડે છે કળા જ્ઞમિની.—તું જ્ઞેને”

કોડામણા એ કન્હૈયાનાં મોહક અંગસૌષ્ઠવ અને આંખનાં છાનાં જાદુ, મીઠી હલક ભરી આ ગરખીમાં, કવિ કેવાં મૂર્ત કરે છે!

“કામણ દીસે છે અલબેલા તારી આંખમાં રે;
ભોળું ભાંખ મા રે.

મંદ હસીને ચિતકું ચોર્યું, કુટિલ કટાક્ષે કાળજ કોર્યું;

અદપડિયાળી આંખે ઝીણું ઝાંખ મા રે.—કામણ

નખશીખ રૂપ ધણું રઢિયાળું, લટકું સઘળું કામણગારું;

છાનાં ખંજન રાખે પંકજ પાંખમાં રે.—કામણ

કૃષ્ણના સુભગ દેહલાવણ્ય જેવું જ એની માનીતી વાંસળીનું વર્ણન પણ મનહર અને મનભર છે. વૃંદાવનમાં ઊભા રહી કૃષ્ણે છેડેલી બંસીની અસર અદ્ભુત અને અવર્ણનીય છે. યમુનાનાં નીર ચંબી જાય છે. પક્ષીઓ સાદ સાંભળવા રિથર બની જાય છે. વાછરડાં પયપાન કરવું છોડી કાન માંડે છે, અને ગાયો તો ગાળા તોડી ત્યાં દોડી જાય છે. આમ વાંસળીનાં જાદુથી સારી પ્રકૃતિ ખળભળી ઊઠે છે, ત્યાં કૃષ્ણધેલી ગોપીઓ ખેહાલ બને એમાં શી નવાઈ! એમનું ભાન જૂલ્યાનું હાસ્યરસિક ચિત્ર કવિએ સુંદર આલેખ્યું છે:—

“એકના કરમાં કોળિયો રે, પીતી ચાલી એક નીર;

એક છોરુ રડતાં મેલી ગઈ રે, ચાલી જમનાને તીર.”

વાંસળી પ્રતિની સપત્નીભાવે ગોપીની ઉક્તિઓ પણ શ્રવંત, હૃદયંગમ અને ભાવભરી છે:—

“માનીતી તું છે મોહનતણી, હો વાંસલડી;

તું ને વહાલમ કરે છે ધણું વહાલ રે, હો વાંસલડી.

પીએ અધરામૃત પિયુતણું, હો વાંસલડી;

અમને શોક્ય સરીખું તું સાલ રે, હો વાંસલડી.”

હવે કવિની સંગીતની સિદ્ધહસ્તતાનાં એક-બે દૃષ્ટાંત જોઈએ. બંસીબટના રસ-ચોકમાંના રાધા અને એની સખીઓના સુભગ ગરખાનું વર્ણન કવિએ જે સુકુમાર શબ્દોમાં અને સુરીલા લયમાં કર્યું છે, તે કવિની સંગીત નિપુણતાની સરસ આંખી કરાવે છે:—

“ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યા રે લોલ,

રાધિકા રંગીલી અભિરામ વિજવાસિણી રે લોલ;

તાળી દેતાં વાગે ઝાંઝર ઝૂંમખાં રે લોલ,

ગિડ ગિડ તામ છુમ છુમ છુમ બાજે ધૂધરા રે લોલ.”

એથી જે અધિક “ચાલ વહેલી અલબેલી પ્યારી રાધે” એ સોરઠ રાગની, તાલની વિકટ આંટીઘૂંટીવાળી ગરખી કવિના સંગીત પરના અનન્ય પ્રભુત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. તથાલાના એક ઉસ્તાદ બજવૈયા સાથેની સંગીતસ્પર્ધાને અંગે કવિએ એ ખાસ રચી ગાઈ હતી, અને એના અટપટા તાલમાં ઉસ્તાદ અટવાઈ જતાં વડોદરાની વિરાટ જનતા સમક્ષ કવિએ જવંત વિજય મેળવ્યો હતો! છતાં એ ઉસ્તાદની સંગીતનિપુણતાથી ખુશ થઈ આપણા ગુણુમાહી કવિએ પોતાના ગળામાંની સોનાની કંઠી એને ભેટ કરી હતી!

પકરે - સુવાંસ : કાલ્દુન ૧૯૯૫

છેલ્લે કવિની કાવ્યકલાની એક-બે ખૂબીઓ દર્શાવી આ લેખ પૂરો કરીએ. કપટી કૃષ્ણના ઉપર ક્રોધે ભરાયલી રાધા કાળી વસ્તુમાત્રનો ત્યાગ કરે છે, કેમકે કાળી વસ્તુઓમાં એક સરખું કપટ હશે એમ એ માને છે. રાધાના એ નિશ્ચય પાછળ કવિની રમતિયાળ કલ્પના કેવી રસિક અને આલ્લાદક છે!—

“શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ થકી શ્યામરંગ
જેમાં કાળાશ તે સૌ એક સરખું, સરવમાં કપટ હશે આવું.
કસ્તુરીની બાંદી તે કરે નહિ, કાજળ ના આંખમાં અંજલું.
નીલાંબર કાળી કંચુકી ના પહેરે, જમનાનાં નીરમાં ન નહાવું.”

માનિની રાધા કૃષ્ણની સાથે અબોલા લે છે. સહેજ વાતમાં વંકાતી રાધાને રીસાતાં વાર શી? કૃષ્ણે બહાલથી એને શશિવદની કહી, ત્યારે એને ઉલટું વાંકું પડ્યું, અને કૃષ્ણ જોડે અબોલા લીધા! એ વસ્તુ કવિએ કેવી ખૂબીથી રજૂ કરી છે!

“હાવાં હું સખી નહિ બોલું રે, કદાપિ નંદકુંવરની સંગે;
મુને શશિવદની કહી છે રે, ત્યારની દાઝ લાગી છે અંગે.
ચંદ્રબિંબમાં લાંછન છે વળી, રાહુ ગળે ખટમાસે;
પક્ષે વધે ને પક્ષે ઘટે કળા પૂરણુ નિત્ય તે નવ પરકાશે.”

રીસાયલી રાધાને લલિતા ઘણું સમજાવે છે, પણ હડીલી એની હક છોડતી નથી. આખરે પ્રભુ પોતેજ એનો સરસ રસ્તો શોધી કાઢે છે. એ યુક્તિમાં કવિની રસિકતાની ને કાવ્યકલાની આપણને સુરેખ ઝાંખી થાય છે. કૃષ્ણ પોતે એક સુંદર યુવતીનું રૂપ ધારણ કરી રાધા પાસે આવે છે, અને વાતવાતમાં પોતે કૃષ્ણને જોવા જાય છે એમ જણાવે છે. એ સાંભળી રાધાને ચટપટી થાય છે કે “મુજ કરતાં રૂપે છે રૂડી, દેખતાં લાલ લોભાશે.” એટલે એની સાથે સહીપણાં બાંધી એકબીજાનું વચન પાળવાનો કાલ પરસ્પર લે છે, અને પોતે ચતુરાઈ કીધી માની મનમાં ડુલાય છે, ને માગે છે:—

“શ્યામા કહે સખી માયું, તમે શ્યામ સમીપે ન જાશો;
સખી કહે હું પણ માયું, તમે તે ઉપર મા રીસાશો.”

અને પછી પ્રભુ ખરે સ્વરૂપે પ્રગટ થતાં માનિની મનાય છે અને રાધાકૃષ્ણ એક થાય છે.

રાધા પોતાને અડવાની કૃષ્ણને ના પાડે છે, ત્યારે એના ઉત્તરમાં કૃષ્ણ બેવડા સ્પર્શનો ઉકેલ કાઢે છે એમાં પણ કવિનું સુંદર કલાકૌશલ્ય દેખાય છે. ગોરી રાધા કૃષ્ણને કહે છે કે “મુજને અડશો મા, આધા રહો અલબેલા, છેલા અડશો મા.” કેમકે “કહાન કુંવર કાળા છો, અડતાં હું કાળી થઈ જાઉં.” એના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે:—

“તું મુજ અડતાં શ્યામ થઈશ તો હું કયમ નહિ થાઉં ગોરો;
ફરી મળતાં રંગ અદલાબદલી, મુજ મોરો તુજ તોરો.”

આમ જ્યાં રાધા બહાનું કાઠી એક મિલન અટકાવવા મથે છે, ત્યાં યુક્તિયાજ કૃષ્ણ એનાજ બહાનાથી એને બાંધી બેવડું મિલન મુકરર કરે છે! એમાં જ કવિની કલ્પનાની ખરેખરી ખૂબી રહેલી છે. કવિના “લોચન મનના ઝંઘડા” માં પણ કલ્પનાની એવીજ વિલક્ષણતા વ્યક્ત થાય છે, પણ સ્થળસંકાયને લઈ હવે અહીંજ અટકીશું.

આપણા પ્રાચીન રાસસાહિત્યનું રસદર્શન આ રીતે પૂરું થાય છે. અર્વાચીન રાસ-સાહિત્યને ભવિષ્યના કોઈ અનુકૂળ અવસર પર છોડી વિરમીશું.

નાટકિયો

લેખક : ઇ. ન.

[ગયા અંકના પૃ. ૪૯૧ થી ચાલુ]

ધનશ્યામ શુદ્ધિશાળી હતો. વર્ગમાં તેનો નંબર પહેલો રહેતો. પણ રસિક અને તેની મંડળી ત્યાંય તેને રમકડું ગણી બનાવતાં. રસિકના બધા જોડીદારો ધનશ્યામને મામા કહીને જ બોલાવતા, અને તે પહેલો નંબર રાખે એ તેનો ગુનોહ હોય તેમ તેને 'ગોખણિયો, ખીકણિયો, ખંધો' વગેરે ઉપનામોથી નવાજતા.

ધનશ્યામે એકાદ બે વખત વેણીને શાળામાં થતી પજવણીની વાત કરી જોઈ પણ વેણી તો "તારે પણ તેમના જેવું થવું. તું શા માટે ડરે છે?" એટલું કહી તેની વાત ઉડાવી દેતી.

શાળાનું સોશિયલ ગેઝરિંગ હતું. ધનશ્યામના પાઠમાં તેને એક ગાયન ગાવાનું હતું. રસિકનો તો અગ્રભાગ હતો જ. પરંતુ ધનશ્યામના સુરીલા ગળાની મીઠી હલકથી આખો પ્રેક્ષકવર્ગ એટલો ખુશ થઈ ગયો કે તેમને ખીન્ન કોઈનું 'કામ' નજરમાં આવ્યું જ નહીં. ખુરશીની પહેલી હરોલમાં એટલ પ્રતાપરાયને તો માનવામાં પણ મુશ્કેલી પડી કે "આ ગાનાર ધનશ્યામ તે વેણીનો ભલો-ભોજો-શરમાળ ભાઈ જ હતો!"

મેળાવડો પૂરો થયા પછી પ્રતાપરાય સાથે બોલી શકે તેવા દરેક જણે તેને કહ્યું, "રસિકભાઈ તો સારા જ, પણ ધનશ્યામે તો કમાલ કરી! ગળું તો ઈશ્વરી જ બક્ષિસ જાણે!"

મેળાવડાથી પ્રતાપરાય ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

ઘેર આવી તેમણે વેણીને પૂછ્યું, "તે ધનશ્યામને ગાતાં સાંભળ્યો છે?" પણ પછી તરત જ તેમને ખ્યાલ આવ્યો કે, "એક સાથે બેઠીને મોટાં થયેલ ભાંડુને આવો પ્રશ્ન પૂછાય?" અને તે પોતાના પ્રશ્નની વિચિત્રતા પર હસી પડ્યા.

વેણી પણ હસી પડી.

"ધનશ્યામ અહીં શાંત થઈ ગયો છે. ઘેર તો આખો દિવસ ગાતો જ હોય." વેણીએ કહ્યું.

"એમ કે?" પ્રતાપરાયે પૂછ્યું.

"હા."

"ત્યારે અહીં કેમ તદ્દન શાંત થઈ ગયો છે?"

"કાણ જાણે?"

"એને અહીં ફાવતું નહીં હોય?"

"ના. ના. એમ તો શું, પણ શરમાતો હશે."

"વેણી, એના ગળાનું માધુર્ય અજબ છે. ઘેર કેમ કોઈ દી ગાતો નથી?"

આ વખતે જ રસિક અને ધનશ્યામ બહારથી આવ્યા, પ્રતાપરાયે તેમને બોલાવ્યા.

“આપુજી, મામાને ચંદ્રક આપવાનું નક્કી થયું.” પોતાને નહોં અને મામાને ચંદ્રક આપવામાં આપનારનું અજ્ઞાન સમાયું હોય તેવું દેખાડતાં તેણે મામા શબ્દ પર ભાર મૂકી કહ્યું.

“એમ કે? ધનશ્યામ તેને લાયક છે. અને રસિક, તું અભિનયની અતિશયતા શીદ કરે છે? તારામાં કુશળ નટ થવાનાં લક્ષણો છે, પણ આજે તો તે તારો પાક બગાડી જ નાખ્યો હતો. તું શું કોઈ ધંધાદારી નટ હતો, કે તારી સમક્ષ શું એકલું મવાલી પ્રેક્ષક-મંડળ બેઠું હતું? સાચા અભિનયમાં તો સંયમ ખાસ આવશ્યક છે.”

રસિકને પિતાની સલાહ કડવી તો લાગી, તોય તે શાંત બિભો રહ્યો. તેણે તો પિતા તરફથી વખાણ મેળવવાની આશા સેવેલ, અને એટલે જ તો તેણે જેરશોરથી હોઠકારા-પડકારા કર્યા હતા ને! પણ આ તો અભિનયની તદ્દન નવીન દૃષ્ટિ! અભિનય અને સંયમ! રસિકને પિતાની વાત યરાયર ન સમજાઈ.

“અને ધનશ્યામ, તારી બેનને તારૂં ગાયન સાંભળવું છે. ચાલ, ગા જોઉં! હું વાગ પર બેસું છું.”

ધનશ્યામ શરમાઈ ગયો.

“રસિક નીચેથી વાજું લઈ આવતો!”

રસિક વાજું લઈ આવ્યો; ધનશ્યામે ગાયું. કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે જ્યાં-સુધી તે શરમાય ત્યાંસુધી તેમના મોઢામાં જીભ હશે કે નહિ તેની ય શંકા બીઠે; પણ તે જ વ્યક્તિ એક વાર શરમ મૂકી પોતાના પ્રિય વિષયની જીભાવટ કરે ત્યારે તો કમાલ કરી દે છે. ધનશ્યામે ગાયું શરૂ કર્યું અને તેની શરમ બીડી ગઈ. અર્થાં મુગ્ધ થઈ ગયાં. ધડી ભર તો રસિક પણ!

“લે, આ મારા તરફથી ચાંદ!” કહી પ્રતાપરાયે ધનશ્યામને દશ રૂપિયાની ભેટ આપી.

ધનશ્યામ પર તેને ઘેરથી અવારનવાર પત્રો આવતા. તેનો નાનો ભાઈ મોટાભાઈ પાસેથી કંઈ કંઈ વસ્તુઓ મંગાવતો, અને રજા પડે ત્યારે એ અધું સાચવીને લાવવાનું લખાવતો. પિતાજીનો પત્ર આવતો તે દિવસે ધનશ્યામ અહુ આનંદમાં રહેતો. પ્રતાપરાય તેને અવારનવાર થોડા થોડા પૈસા વાપરવા આપતા, તે અધા તે સાચવી રાખતો, અને એ પૈસામાંથી જુદી જુદી ચીજો નાનાભાઈ માટે લઈ જવાના મનોરથો સેવી આનંદ પામતો.

ધનશ્યામને પ્રતાપરાયને ત્યાં રાખવાનું ખાસ પ્રયોજન તો વેણીને આનંદ આપવાનું હતું, અને વેણીને ભાઈના વિકાસથી, ભાઈની સોખતથી આનંદ થતો ય ખરો! પરન્તુ ધનશ્યામ તો આ મોટા લોક વચ્ચે આવી કચડાઈ રહ્યો હોય એમ જ લાગતું. એક વેણી સિવાય ખીજું કોઈ ભાગ્યે જ તેની સાથે આનંદપૂર્વક વાત કરતું. પ્રતાપરાયને તેને માટે લાગણી હતી, પરન્તુ તેમની સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ તો ધનશ્યામને ક્યારેક જ આવતો, એટલા તે કામઠા હતા.

પરીક્ષા આવી. ધનશ્યામ પહેલે નંબરે પાસ થયો. રસિક બે વિષયમાં-સંસ્કૃત અને ગણિતમાં-નાપાસ થતો હોવા છતાં તેને ઉપર ચડાવવામાં આવ્યો. રસિકના મોટાભાઈ પણ આ વખતે ખી. એ. માં ત્રીજે અખતરે પાસ થયેલ. તેમણે એલએલ. ખી. થવા ધાર્યું હતું.

નિશાળમાં રજા પડી અને ધનશ્યામ રમકડાં ઇત્યાદિની ખરીદીઓ કરી ઘેર જવા ઊપડ્યો.

ધનશ્યામની રજાઓ પૂરી નહોતી થઈ ત્યાં તો તેને અને તેના આપુજીને તરત ઊપડવાનું સૂચવતો વેણીનો તાર મળ્યો.

સોળ વર્ષનો ધનશ્યામ બેનનું હૃદય ખરાબર સમજી શકતો હતો. તેને ખરાબર ખબર હતી કે ખરી મુશીબતમાં આવી પડ્યા વિના મોટીબેન આવો તાર કરે જ નહિ! તેણે તેના પિતાને જલ્દી તૈયાર થવા કહ્યું અને બંને પહેલી જ ગાડીમાં ઊપડ્યા.

વેણી બહુ જ ગંભીર દશામાં આવી પડી હતી. પ્રતાપરાયને એકાએક લકવો થઈ આવ્યો હતો. ધનશ્યામ રજાઓ માણવા ઘેર ગયો ત્યારે સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત લાગતા પ્રતાપરાય પર એકાએક ઊતરી આવેલ આક્રમક આખા ઘરમાં હાહાકાર થઈ ગયો હતો.

મૃણાલ ને વેણી આ પરિસ્થિતિમાં સાચી બેનો બની ગઈ હતી. રસિક અને ધનશ્યામ પણ સાચા લાઇઓ બની ગયા.

સાવકાંપણાનો ભાવ તદ્દન ઓસરી ગયો. સર્વનું લક્ષ્ય પ્રતાપરાયની સેવા કરવાનું બની ગયું.

“હું ને ધનશ્યામ આજે જઈએ છીએ.” વેણીના આપુએ પ્રતાપરાયની પાસે આવી કહ્યું.

“ધનશ્યામને શા માટે લઈ જાઓ છો?” પ્રતાપરાયે ધ્રુજતે હાથે લખ્યું.

“તમારા મંદવાડમાં જેટલી તકલીફ ઓછી થાય તેટલી કરવી!”

“ધનશ્યામ પર તો મારી અનેક આશાઓ છે. આ મંદવાડમાંથી ઊઠું તો એને તો હું ખૂબ લાજાવીશ.” પ્રતાપરાયે વળી લખ્યું. તે બોલી શકતા ન હતા. અધું લખીને જ સમજવતા.

“આપને જરા ઠોક થશે એટલે ધનશ્યામને પાછો મોકલીશ.”

પ્રતાપરાયે ‘જેવી તમારી મરજી!’ તેવું આંખોદ્વારા સૂચવ્યું, અને આંખો બંધ કરી દીધી.

ધનશ્યામ અને તેના આપુજી એ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા.

“આપુજી, હું તો તમારી સાથે નથી આવતો.” ધનશ્યામે કહ્યું.

“કેમ?”

“બેન-બનેવીને આવી સ્થિતિમાં મૂકી હું નહિ આવું.”

“તારે આવવું કે ન આવવું તે હું સમજું કે તું?”

“મને તમારી વાત ગળે નથી ઊતરતી. હું તો રોકાઈશ.”

આપ દીકરા વચ્ચે ઘણો રકઝક થઈ પણ ધનશ્યામ એકેનો બે ન થયો. આપ દીકરા પર ગુસ્સે થઈ જતા રહ્યા.

ધનશ્યામે તો પ્રતાપરાયની સેવા કાળે અભ્યાસ છોડી દેવાનું કહ્યું, પણ તેની એ વાત કાઠએ માની નહી. તેને લાજવા તો જવું જ પડતું, પણ તે સિવાયનો અધો વખત તે પ્રતાપરાયની પથારી પાસે જ રહેતો.

પોતાની માંદગીએ ધરની દરેક વ્યક્તિમાં એકભાવ જગાડ્યો છે તે જોઈ પ્રતાપરાય

સંતોષ પામતા; અને એ વ્યાધિમાંથી મુક્ત થવા ઈશ્વર પાસે મૃત્યુની યાચના કર્યા કરતા. દિવસો પર દિવસો પસાર થતા હતા અને પ્રતાપરાયનું શરીર લેવાતું જતું હતું.

“અધાને અહીં બોલાવ!” પ્રતાપરાયે એક દિવસ વેણીને લખી આપ્યું.

વેણીએ અધાને બોલાવ્યાં. અધાં આવ્યાં. ધનશ્યામ તો ત્યાં હતો જ.

“કેમ આપુછ!” રસિક બોલ્યો.

“મારે થોડી વાત કરવી છે.” પ્રતાપરાયે લખ્યું.

“શી આપત?” વેણી બોલી.

“મને મારું શું થશે તે નથી સમજતું—” પ્રતાપરાય લખ્યે જતા હતા. કોઈમાં એક શબ્દ બોલવાની પણ શક્તિ ન હતી. “પણ હું ન હોઉં ત્યારે ય તમે સંપત્તી રહેશો એવી મને આશા છે. તમારે કમનસીબે હું બહુ પૈસા એકઠા નથી કરી શક્યો. પણ મેં કોઈનું ય ખરાબ નથી કર્યું, એટલે ઈશ્વર મારા કુટુંબને પણ રોટલા વિના નહિ જ રાખે તેવી મારી અચળ અર્ધા છે.”

અધાંની આંખ બીની થઇ હતી.

“અને ધનશ્યામ, તું તો બહુ ડાહ્યો છે. તારી ઉમ્મરના પ્રમાણમાં તું ખૂબ શક્તિ-શાળી છે. મને એટલું વચન ન આપે કે તું સદા ય રસિક ને તેનાં ભાંડુનો ભાઈ બની રહીશ? એ અધાં ગમે તેમ કરે પણ તારે તારી ઉદારતા ન જતી કરવી.”

ધનશ્યામ સજળ નયને નીચું બેઠ રહ્યો.

“અને છોકરાંઓ, વેણી તમારી માતા છે, તે વાત કદી ય ન બૂલશો. ફરી પરણવામાં મેં બૂલ કરી એમ ભલે માનો પણ વેણીનો તેમાં શો દોષ? મારે ખાતર પણ તેને તમે માતાસમ ગણશો તો મને શાંતિ થશે.”

અધાં ડૂસકાં ભરતાં હતાં. કોઈ કંઈ બોલી ન શક્યું.

“વેણી, તને શું કહું?” પ્રતાપરાયનો હાથ ખૂબ ઘૂંચવા લાગ્યો. વેણી ગ્રેમપૂર્વક તેમના હાથને વળગી પડી અને બંનેની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી રહી.

આ પરમ પવિત્ર પળ હતી. રાગ, દ્વેષ કે સ્વાર્થ અશ્રુથી વિશુદ્ધ થયેલા આ વાતાવરણમાં ડોકિયું પણ કરી શકે તેમ ન હતાં.. આ પવિત્ર પળે ધનશ્યામે મનમાં સંકટપ કર્યો કે “પ્રતાપરાયની આ મુરદા બર લાવવા હું ગમે તે ભોગે ય મથીશ.”

પ્રતાપરાય લગભગ એક વર્ષ સુધી માંદા રહ્યા.

તેમની સારવારમાં વેણીએ જરાય જીલુપ ન આવવા દીધી. સારામાં સારા ડોક્ટરો પ્રતાપરાયની માવજત કાળે આવતા. આ ડોક્ટરોની શીના પૈસા શી રીતે ચૂકવાતા હશે એ પ્રશ્ન પ્રતાપરાયના મનમાં ઘોળાયા કરતો; પરંતુ એકથી એક ચડિયાતા ડોક્ટરો તો આવ્યે જ જતા.

વેણી તેનાં ધરેણાં એક પછી એક વેચી દવાઓનું, ડોક્ટરોનું, અને રસિક તથા મોટાભાઈના ભણુતરનું ખર્ચ કાઢતી. ધનશ્યામ પણ રસિક સાથે જ ભણુતો, પરંતુ તેને પહેલે નંબરે પાસ થવા બદલ શિષ્યવૃત્તિ મળતી હોવાથી તેનું ખર્ચ કંઈ ન આવતું.

“બેન, મારાં ધરેણાં પણ જરૂર પડ્યે તમારાં જ છે એમ માનજો હો!” મૃણાલે એક દિવસ વેણીને કહ્યું.

“તમેય અમારાં જ છોને?” વેણીએ હસતાં જવાબ આપ્યો.

“પણ હું તો તમને કંઈજ અપમાં આવતી નથી.”

“તમારો અપ પડ્યે તમને ય નહીં મૂકું!”

“આજે મારો અપ છે જ! મારાં ધરેણાં દ્યો જ!” મૃણાલે જરા હઠ કરતાં કહ્યું.

“ગાંડાં થાવ મા! તમે મારા દીકરાની વહુ છો, તમને તો અમારે લાડ કરવાનાં હોય!” વેણીએ મૃણાલના અન્ને ગાલ પોતાની હથેલી વચ્ચે લઈ પાકેલ કેરીને ઘોળે તેમ ધોળતાં કહ્યું.

“ના....ના.” મૃણાલ બોલી.

“બેન, હું ખરૂં કહું છું કે જરૂર પડ્યે હું તમારાં ય ધરેણાં માગી જ લઈશ. અત્યારે જરૂર નથી જ.” કહી વેણી કોઈ કામ એકાએક યાદ આવ્યું હોય તેવો દેખાવ કરી જતી રહી.

પ્રતાપરાયના મંદવાડે વેણીને ધરની અધિષ્ઠાત્રીનું સ્થાન અપાવ્યું હતું. પહેલાં જ વેણીની અવહેલના કરતાં તે હવે વેણીનો પડયો બોલ ઝીલવામાં કર્તવ્યપરાયણતા માનતાં થયાં હતાં. વેણીમાં પણ ખરેખરૂં પીઠપણું આવી ગયું હતું.

પ્રતાપરાય ગયા. અધાંને માથે આભ તૂટી પડ્યું હોય એમ લાગ્યું. અધામાં વેણીની સ્થિતિ બહુ કફોડી હતી. તેનું અંતર તરફડી રહ્યું હોવા છતાં તેને આંખનાં આંસું ખાળવાં પડતાં. તેના મોટાભાઈ જેવડા મોટાભાઈનું માથું પણ તે ખોળામાં લેતી અને તેને રડતા છાના રાખતી. વેણીનું માતૃત્વ એકાએક વિકસી ગયું. અધાં તેની પાસે બેસી રડતાં અને વેણીની હુંફમાં આશ્વાસન શોધતાં.

પરીક્ષાનાં પરિણામ આવ્યાં: મોટાભાઈ નાપાસ. રસિક નાપાસ. ધનશ્યામ પહેલે નંબરે પાસ.

રસિક કે મોટાભાઈ પર રોષ કે દયા દર્શાવવાની કે ધનશ્યામને શાખાશી આપવાની કોઈને પડી જ ન હતી. સહુ અને ખાસ તો વેણી, પ્રતાપરાયના ગયા પછી ‘હવે શું કરવું?’ તેની જ ઉપાધિમાં પડ્યાં હતાં. વેણીને ખીજી અધી વાત કરતાં પ્રતાપરાયે જમાવેલ આખરૂંનું જતન કરવાની ખાસ ખેવના હતી.

વેણીનું છેલ્લું ધરેણું વેચાઈ ગયું. મૃણાલના આગ્રહને વશ થઈ—તેમજ ખીજે કંઈ ઉપાય પણ ન હોવાથી તેનાં થોડાં ધરેણાં વેચી પ્રતાપરાયની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવી.

આવી કફોડી સ્થિતિમાં વેણી લોકો સમક્ષ તો પોતાની સ્થિતિ ઘણી સદ્દર હોવાનો દેખાવ કરતી. કોઈપણ ખાખતમાં તેણે ધરનું મોળું નહોતું દેખાવા દીધું. સૌ કોઈ માનતું કે પ્રતાપરાય જેવા મોટા હોદ્દદારની પાસે સાઈ એવું સંચિત હોય તેમાં શી નવાઈ! અને પૈસો હોય તો જ એકથી એક ચડિયાતા ડોક્ટરો બોલાવવાનું સૂઝે ને!

એવી તો કોઈને કદપના ય નહોતી આવી કે પ્રતાપરાયની સારવાર માટે આવેલ ડોક્ટરોનાં ખીલ વેણીનાં આભૂષણો વેચી ચૂકવવામાં આવ્યાં હતાં: એવો તો કોઈને ખ્યાલ પણ નહીં ગયેલ કે પતિવિરહમાં દુખળો થયેલ વેણીનાં દુખળાં થવામાં ઊંચી જાતના ખોરાક મળવાનો અભાવ પણ એક કારણ હતું. વેણીએ ચા, દૂધ, ખાંડ, ઘી ખાવાં અંધ કર્યાં હતાં, તેમાં ગત આત્માનો શોક પાળવાની ભાવના ઉપરાંત કરકસર કરવાની ભાવના પણ હતી તેની કોઈને ગંધ સરખી પણ નહોતી આવી.

ધસાઈ ગયેલાં મધ્યમ વર્ણનાં કુટુંબ માટે આખરૂંનું તૂટ જાળવી રાખવાનું વધુ મુશ્કેલ હોય છે.

પોતાના કુટુંબની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી પરિચીત મોટાભાઈ એ એક દિવસ કહ્યું,
“ હવે તો હું કંઈક નોકરી શોધી લઉં તો ઠીક ! ”

ધરનાં બધાં માણસો હાજર હતાં. ધનશ્યામ પણ.....

“ કેમ ? ” વેણીએ પૂછ્યું.

“ મારે હવે ધરની ચિંતા કરવી જ નોંધાવે ને ! ” મોટાભાઈ એ કહ્યું.

“ ચિંતા કરવા માટે હજી નાના છો ! ” વેણીએ સત્તાવાહી છતાં મીઠા અવાજે કહ્યું.

“ કેમ ? ” ઉમરમાં પોતાથી નાની વેણીને આ પ્રમાણે બોલતી સાંભળી મોટા ભાઈએ નવાઈ પામતાં કહ્યું.

“ ધરનો બધો ભાર ઉપાડીને ફરવા તૈયાર થતાં પહેલાં તમારે તમારો અભ્યાસ તો પૂરો કરવો પડશે ને ! ”

“ ઝાહો ! ”

“ કેમ ઝાહો ? ”

“ હજી તો મારે દોઢ-બે વર્ષ ભણવું પડે. અને આપણા ધરની આવી મુશ્કેલ સ્થિતિમાં ભણવાનું ખર્ચ તો કેમ જ ઊપડે ? ”

“ તે તમારે જોવાનું છે કે મારે ? ” વેણીનો તીણો સ્વર ગાજી રહ્યો. બધાં તેની દિલાવરી પ્રશંસાપૂર્ણ નેત્રે જોઈ રહ્યાં.

“ ના, બેન ! ” મૃણાલે કહ્યું, “ એવી ખોટી જક ન કરશો. અત્યારે ધરનું ખર્ચ પણ કેમ પૂરું કરે છે તે આપણે સમજાવે છીએ. એમાં ભણતરનું ખર્ચ ક્યાંથી ઊપડશે ! એ નોકરી કરશે તો એટલી ચિંતા તો ઝાહી થશે ! ”

“ બેન, તમારે એમ કહેવડાવવું છે કે હવે આ ધરની માઠી દશા બેસી ગઈ ? ” વેણી ખૂબ ગંભીર થઈ ગઈ હતી. બધાં ચૂપ હતાં.

“ મારા જીવતાં ” વેણી બોલી રહી, “ તો હું એમ નહીં જ થવા દઉં. શું કરું મારાં માઆપ ગરીબ છે, ” વેણીએ ધનશ્યામ સામે જોતાં કહ્યું, “ નહીં તો ત્યાંથી માગી બીખી લાવીને ય મોટાભાઈનો અભ્યાસ પૂરો કરાવત ! પણ હજીયે શું બગડી ગયું છે ? હું ધરની મોટી છું. ધરનો લાજ સાચવવાની મારી ફરજ છે. તમે બધાં નચિંત રહો. હું જુખી રહેવાનું કખૂલીશ પણ મોટાભાઈ કે રસિકભાઈનું ભણતર તો નહીં જ છોડાવું. ”

“ પણ બેન..... ” મૃણાલે કહ્યું.

“ ના, મારા સંકલ્પને જરાય દુર્બળ ન બનાવશો. ઇશ્વર મને સહાય કરશે. ” વેણીમાં અપાર્થિવ તત્ત્વ હોય તેવું લાગતું હતું.

“ અને ધનશ્યામ, ભાઈ ! તું હજી નાનો છે, નહીં તો તું તારી બેનને મદદ ન કરે ? ”

“ હું મારી બેનને જરૂર મદદ કરીશ. ” ધનશ્યામ દ્રઢતાપૂર્વક બોલ્યો.

“ મોટો થા ત્યારે..... ” વેણીએ વચ્ચે કહ્યું.

“ હું મોટો થાઉં ત્યાં સુધી મારાથી બેસી શી રીતે રહેવાય ? હું તો બેન માટે કંઈક કરવાનો જ ! ”

“ ઠીક ઠીક. એ તો જોયું જશે. ” વેણીએ કહ્યું.

છેવટે મોટાભાઈ એ એલ. એલ. પી. નો અભ્યાસ કરવા જવું અને રસિક મેટ્રિકનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો તેમ વેણીની ઇચ્છાનુસાર નક્કી થયું. [અપૂર્ણ]

गायकवाड नरेश श्रीमन्त सयाळराव

लेखक : प्रभा

नववर्षना भंगलप्रभातने हळू चार मास पूरा वीत्या नथी, त्यां तो हिंदू अने गुजराते अनेक संस्मरणीय विभूतिओ गुमावी छे. ते गत विभूतिओमां श्रीमन्त सयाळरावतुं स्थान अनन्य ने अपूर्यं छे. गत महा वही थींजे स्वर्गस्थ अनेल अे गुर्जरनरेशती छवनरेभा, धीमे धीमे प्रभुताथी हूर हकता अने हकावता वर्तमान हिंदूना अल्प राजनीसमुदायमां पणु कंधक अेवुं जणहणतुं तेज दाअवे छे क गमे तेवा हिंदूने पणु ते आकष्यां विना न ज रडे.

तेमनुं छवन अनेक रीते मननीय छे. सामान्य कुटुंबमां जन्म्या छतां गुर्जरपतिंतुं प्रह शोभावनार, स्वमानने जणव्या छतां परदेशीओना प्रेम छतनार, हिंदू प्रजना राजप्रतिनिधि छतां भीनआर्थेने पणु संतोषनार भारतीय नृपति तरीके; अने वैभव छतां साहाय, प्रभुता छतां कारुण्य अने प्रजवत्सलता छतां अडगता जेवा परस्पर विरोधी गुणोने पयावनार सुधारक नरवीर तरीके हिंदूनी प्रगतिमान प्रजना ह्यामां तेमणे अमर स्थान जमाव्युं छे.

तेमनो अने तेमना पूरोगामीओना छतिहास कंधक रोमांचक, साथे ज मराठी साम्राज्यना अंग तरीके भारतीय छतिहासनुं अेक ज्वलंत प्रकरणु रोके अेवो छे.

गायकवाड कुटुंबना भूण संस्थापक दामाळराव गायकवाडना मातामह श्री नंदाळअे अेक समये यवनोथी हराती क्रेटलीक गायने पोताना किल्लानां कवाड-कमाड भोबी अंदर अेथी लक्ष अयावी क्षीघेक्षी. परिखाभे ते गायकवाडना नामथी ओणआया. श्री दामाळरावने अे पद तेमनी पासेथी वारसामां मज्युं.

दामाळ गायकवाडनुं युद्धनैपुण्य विरल हतुं. यवनो साथेना युद्धमां तो तेमनी शक्ति माझा मूकती. छ. स. १७२०मां निजाम साथेना युद्धमां तेमणे दाअवेला अपूर्व पराक्रमथी शुश थर्ष शाह छत्रपतिअे तेमने 'समशेर अहादूर'ने छलकाय आपेला.

दामाळना पुत्र पिलाळरावनी मराठी सैन्यना सेनापतिना नायअदिवान तरीके निमळूक करवामां आवी. तेमणे प्रथम तो पोतानो वसवाट आनदेशमां राज्या; पणु पछी गुजरातमां सोनगढ पासे अेक किल्लो आंधीने मुगल सुभेदारानी विरुद्धनां युद्धोमां महद करी तेमणे क्रेटलाक प्रदेश पर अेथ उधराववानो हक मेणव्यो. बीलापुरना युद्ध पछी तेमने महाराष्ट्र अेकवर्ती तरक्षथी 'सेना आसभेल'ने मानवन्त छलकाय अक्षवामां आओ्या.

उपरना अंने छलकाओे आणे पणु अे कुटुंबना मुज्य राजवंशी-गायकवाड नरेशो धारणु करे छे.

पिलाळना अतूट पराक्रमथी गुजरातमां वधी रहेली मराठी सत्ता भोगलसआटने भूअवा लागी. तेणे गुजरातना भोगल सुभेदार सर अुलंदआनने पाळो भोलावी जेधपुर नरेश अलयसिंहने गुजरातनी सुजाभीरी सुप्रन करी. अलयसिंहे वडोदरा कणजे अ्युं अने सिंधिना अहाने कपटथी पिलाळरावतुं भून कराव्युं. पणु भूने रंगायल तेना हाथ गुजरातने

ન સાચવી શક્યા. પ્રજ્ઞના લડાયકવર્ગે બંડ કર્યું અને તે તે સમાવી શકે તે પહેલાં જ પિલાજીના ભાઈ મહાદેજીએ વડોદરા કબ્જે કરી તેને સશક્ત બનાવી દીધું. તે સમયથી વડોદરા ગુજરાતની મરાઠી સત્તાનું પાટનગર બની રહ્યું.

પિલાજીના પુત્ર દામાજી ખીજાએ વ્યવસ્થિત તંત્ર ને ભવ્ય રાજગાદીની સ્થાપના કરી. તેણે પ્રથમ અમદાવાદ અને પછી ગુજરાતની અડધી વસુલાત પર અધિકાર સ્થાપી માળવામાં પ્રવેશ કર્યો. ચક્રવર્તી શાહના મરણ પછી તે તારાબાઈના પક્ષમાં ભળતાં મરાઠી સત્તાના તન્ત્રપ્રતિનિધિ પેશ્વાએ તેને કેદમાં નાંખ્યો. પણ તેથી કંઈ ન વળતાં માનભરી સંધિ સાથે તેને છૂટો કરવામાં આવ્યો. એ સંધિની રૂએ ગુજરાત પરની તેની સત્તા વ્યવસ્થિત, મરાઠી સામ્રાજ્યના અંગભૂત છતાં એકતંત્ર ને કંઈક અંશે સ્વતંત્ર બની.

૧૭૬૧ના પાણીપતના યુદ્ધ પછી તેણે કાઠિયાવાડનો કેટલોક ભાગ સર કર્યો. અને લાહીની રાજકુંવરી વેરે તેનાં લગ્ન થતાં બાકીનો કેટલોક ભાગ તેને પહેરામણીમાં મળ્યો.

આ રીતે પિલાજી અને દામાજીના પરાક્રમી શ્રમથી ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, માળવા, ખાનદેશ અને રજપુતાનાનો ધણોખરો પ્રદેશ ગાયકવાડના કબ્જામાં આવ્યો. પણ પિલાજીના પુત્રો ફત્તેહસિંહ અને ગોવિંદરાવ વચ્ચે કલહ જાગતાં ફત્તેહસિંહે મુંબઈ પ્રાન્તમાં તે સમયે પરિબળ જમાવતા અંગ્રેજો સાથે લશ્કરી સંધિ કરી. એ સંધિની રૂએ ફત્તેહસિંહને તાપીની દક્ષિણે આવેલો પ્રદેશ અંગ્રેજોને સોંપવો પડ્યો ને અંગ્રેજોએ તેના રક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારી. તે પછી સાલબાઈના કરારની રૂએ ગાયકવાડ પેશ્વાને કેવળ નિયમિત ખંડણી આપે એવું હતું. આના પરિણામે ખંડણી સિવાયના વિષયમાં ગાયકવાડી રાજ્ય મહારાષ્ટ્રીય સામ્રાજ્યથી કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર બન્યું. ફત્તેહસિંહે તેને સુવ્યવસ્થિત બનાવ્યું. રાજધાની વડોદરાની ખીલવણી માટે તેણે શક્ય ઉપાય લીધા.

ફત્તેહસિંહની પછી તેના ભાઈ ગોવિંદરાવે વડોદરાની ગાદી સંભાળી. વસાહતના કરારની રૂએ તેઓ મરાઠી સામ્રાજ્યના ગુર્જરપ્રતિનિધિ મટી વડોદરાના રાજ્યકર્તા ગણાયા. તેમના પરની પેશ્વાની સત્તા કમી થઈ. પણ સાથે જ તે સ્થિતિશ રક્ષણ હેઠળ મૂક્યા ને મેજર વોકરની વડોદરાના રેસીડેન્ટ તરીકે નિમણૂક થઈ.

વોકર ખૂબ પ્રતિભાશાળી ને લશ્કરી દમમનો પુરુષ હતો. ગોવિંદરાવની પછી ગાદીએ આવેલ કુમાર આનંદરાવની ભલમનસાધનો લાલ લછ તે વડોદરાના રાજ્ય અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડનો સર્વ સત્તાધીશ બની બેઠો. તેણે કેટલાંક બંડ સમાવ્યાં ને ગાયકવાડના આંતરિક તંત્રમાં પણ તે દબલ કરતો થયો.

૧૯૨૪માં, પેશ્વાએ ગાયકવાડને કાઠિયાવાડની ખંડણી અને અમદાવાદના ઇન્જરા સંબંધી, આપેલ પટાની મુદત પૂરી થતાં તેણે નવો પટો કરી આપવા અનિચ્છા દર્શાવી. આ ઝઘડાને ઉકેલ આણવા ગાયકવાડના દિવાન ગંગાધર શાસ્ત્રીને, અંગ્રેજોની બાહેધરી નીચે, પૂના મોકલવામાં આવ્યો. પણ ત્યાં તેનું ખૂન થતાં અંગ્રેજોએ પેશ્વાની ગાયકવાડ પરની સત્તા પૂર્ણપણે ખૂંચવી લીધી. તે ૧૮૧૮માં મરાઠી સામ્રાજ્યનું પતન થતાં ગાયકવાડ સ્વતંત્ર, અદ્યત્ત અંગ્રેજોના કાબુ હેઠળના, ગુર્જરપતિ બન્યા.

આ અરસામાં ઓખામંડળમાં બંડ જાગતાં અંગ્રેજોએ અવ્યવસ્થાના બહાના નીચે ગાયકવાડના હાથમાંથી દારકા સિવાયનું લગભગ કાઠિયાવાડ જીતવી લીધું. પેશ્વાનું પીઠબળ

नवाथी गायकवाडनी सत्ता नवणी अनतां तेने रक्षण आपवाना अदलाभां, अथवा तो जेनी मुदत पाकवा छतां हंमेशां काय्ती न रहेती होय जेवा पट्टाओ नीचे, अंग्रेजेजे पीजे पणु अगत्येनो मुलक गायकवाडना हाथभांथी पडावी क्षीयो.

कुमारनरेश आनंदरावना वाली तरीके नीमायल इत्तेडसिंहने अंग्रेजेनी आ दपलगीरी जेरथीये कडवी लागती. ते आभा राजतंत्रने अंग्रेजेना प्रतिस्पर्धि तरीके न गूथी नांभतो. परिणामे रेसीडेन्ट कार्नाडे पोतानी पसंदगी प्रमाणेनो दिवान नीमवानी नीति अणत्वार करी.

आनंदरावनी पछी गादीजे आवेज सयाञ्जराव, प्रतिभासंपन्न ने तेजस्वी राज्याी हतो. तेजे अंग्रेजेना प्रतिनिधि-मुंअघना गवर्नर समक्ष, आंतरिक दपलगीरी संघंभमां, अने जरीक पणु अदला सिवाय पोताना सैन्यना उपयोग सामे प्रयण विरोध जडाव्यो. गवर्नरे, जे गायकवाड, अंग्रेजेनी घञ्छा प्रमाणेनी परराष्ट्रनीति, ऋणयूकवण्णी ने अंग्रेजे साथे अण्णधित आपार ने भीडा संघंधनी नीति स्वीकारे तो ते दपलगीरी अटकाववानुं वयन आप्युं. सयाञ्जरावे तेम करवा कण्णुं. पणु करण संघंधमां गायकवाड ने रेसीडेन्ट वञ्चे यकमक करी. अंग्रेजेजे गायकवाड पर पीणुं पणु वीश लाणनुं ऋण ओढाड्युं. ने जे ऋणु ने सैन्य अंग्रेजेनो अर्थ वगेरे तेमजे कटलाक मडालो थोडांक वर्ष सुधी पोताना कण्णभां लर्ष वसुल कर्या. आंतरिक वडीवटी तंत्र अंग्रेजेनी घञ्छा प्रमाणे न रयाय तो आभा राज्यानी वसुलात पणु पोते न जेकडी करवानी तेमजे धमकी आपी. सयाञ्जरावना दिवान वेण्णीरायने दूर करी अंग्रेजेजे ते स्थणे पोतानी पसंदगीने दिवान नीभ्यो.

आ अंग्रेजेनीतिनुं परिणाम कंछक णुहुं न आवत. पणु ते अरसाभां मुंअघना गवर्नर तरीके नवा नीमायल हॉर्ड कजेअरे सयाञ्जराव साथे मित्रतानी नीति स्वीकारतां अणुं थाणे पडी गयुं. सयाञ्जरावे पोताना आनगी अण्णनाभांथी ऋणु यूकाड्युं. तेमजे अंग्रेजेनी घञ्छा प्रमाणे राज्याभां कटलाक सुधारा पणु कर्या ने अथाग अम लर्ष तेमजे, अंग्रेजेजे नभ्त करेला मुलकभांथी अनी शके तेतलो पाछो भेणवी क्षीयो; अंतरेण वडीवट संघंधमां शक्य स्वतंत्रता पणु भेणवी.

सयाञ्जरावना मृत्यु पछी तेमना त्रणु पुत्रो गणुपतराव, अंडेराव ने मल्हारराव अनुकमे गादीजे आव्या. तेभांथी अंडेरावनी कारकीर्दी विशेष यशस्वी नीवडी. तेमना समयभां भर्दानी अने भेदानी जेलेने उत्तेजन मळ्युं. तेमजे मकरपुरा राजमहल अंधाव्यो; किंमती क्षीरा अने जर-जवाडीरने सुंदर संग्रह कर्या. सत्तावनना अण्णवाभां तेमजे अंग्रेजेने पूरती भदद आपवथाथी अंग्रेजेजे तेमने दत्तक लेवानो अधिकार आप्यो अने कटलीक वधारानी अंडण्णी माक्ष करी.

अंडेरावना मृत्यु समये महाराष्ट्री जमनाआछ सगर्ला हतां. परिणामे तेजो संतानने जन्म आपे त्यांसुधी मल्हाररावने 'रीजंट' नीमवाभां आव्या. मल्हाररावने श्रीमन्त अंडेराव साथे भूणथी न अण्णुणनाव होछ तेमजे, कळेवाय छे तेम, राजगादी हाथ करवाने अनेक प्रपंच्यो रया. सगर्ला महाराष्ट्री रेसीडेन्टने आश्रये नछ रखां. त्यां तेमजे कुंवरीने जन्म आपतां मल्हाररावने राजगादीने अधिकार सहजे मणी गयो; पणु तेमना पर राज्यानी गेरव्यवस्था, ने अंडेरावना कुटुणने तेमज रेसीडेन्टने जेर आपवाना प्रयास संघंधी आशोप आव्या. ते संघंधी सरकारे कमीशन नीभ्यां पणु ते कमीशनो मल्हाररावने पूर्णपणु द्वाषित न डेरवी शक्यां. छतां हिंदी सरकारे पीणुं अनेक कारणाने लर्ष मल्हाररावने पदभ्रष्ट गढेर कर्या. ने

મહારાણી જમનાબાઈએ શ્રીમન્ત ખંડેરાવને મળેલો દત્તક લેવાનો અધિકાર પોતાને સુપ્રત કંરવાની માગણી કરતાં સરકારે તેમને તેમ કરવાની, અમુક શરતોએ છૂટ આપી. એ શરતોમાંની મુખ્ય એ કે ચૂંટાયલ દત્તક એવી સગીર વયનો હોવો જોઈએ કે તેને અમુક વર્ષો સુધી જરૂરી કેળવણી આપી શકાય ને તેની બાલ્યાવસ્થા દરમિયાન રાજ્યમાં ઈચ્છિત સુવ્યવસ્થા આણી શકાય.

ને મહારાણી જમનાબાઈ, જ્યાં ઉક્ત શરત સચવાય, જેના પર પોતાની ઈચ્છા અને વાત્સલ્ય ઢોળાય, જેનામાં શુદ્ધિમય તેજસ્વિતા ઝળકી રહી હોય અને જે ગાયકવાડ કુટુંબના નરવીરનો શુદ્ધ અને આશાસ્પદ વંશજ હોય એવા દત્તકને ખોળી કાઢવાની જરૂરિયાતમાં મૂકાયાં. ને એ બધી ગણતરી જ્યાં સંતોષાય એવો એક બાલકુમાર તેમને મળી પહુ આવ્યો.

* * *

ગાયકવાડ કુલભૂષણ દામાજીરાવને પ્રતાપરાવ નામે એક તેજસ્વી ભાઈ હતો. તે ભાઈની ચોથી પેઢીએ કાશીરાવ અને ઉખાજીરાવ નામે બે ભાઈ થયા. ગાયકવાડ કુટુંબમાં રાજપદયોગ્ય વારસ તરીકે, મહારાવ સિવાય, આ બે ભાઈ તથા તેમના કુમારોજ હયાતિ ધરાવતા હતા.

ઉક્ત બંને ભાઈઓની સ્થિતિ સામાન્ય હતી. કાશીરાવ ખાનદેશના કવખાણા ગામમાં ખેતીનો ધંધો કરતા. ઉખાજી કંઈક સમયથી વડોદરામાં જઈ વસ્યા હતા. કાશીરાવને આણંદ, ગોપાળ ને સંપત નામે ત્રણ પુત્ર હતા; ઉખાજીને દાદા સાહેબ નામે એક પુત્ર હતો.

મહારાણી જમનાબાઈએ યોગ્ય દત્તક મેળવી લેવાને આ કુટુંબ પર નજર ઠોડાવી. તેમણે કવખાણામાં તપાસ કરવાને રાજદૂત ને કેટલાક સૈનિકા મોકલ્યા. તેમણે કાશીરાવને ખોળી કાઢ્યા ને તેમને અને તેમના કુટુંબને રાજવંશી તરીકે ચકાસી જોઈ યોગ્ય સંતોષ મળતાં તેઓ કાશીરાવને તેમના ત્રણ પુત્રો સાથે નાશિકમાં કર્નલ એન્થરિજની સમક્ષ લઈ ગયા. ત્યાં તે ગોરા સાહેબે રાજગોરા પાસે યોગ્ય તપાસ કરાવરાવી તેમની રાજવંશીયતાની ખાત્રી મળતાં તેમને વડોદરામાં મહારાણી જમનાબાઈ પાસે મોકલાવ્યા.

કાશીરાવ ને ઉખાજી તો મોટી વયના હતા. એટલે કાશીરાવના ત્રણ પુત્રો ને ઉખાજીના પુત્ર દાદાસાહેબ—એ ચારમાંથીજ એકની પસંદગીનો સવાલ હતો. મહારાણીએ ચારેને ચકાસ્યા. તેમાંથી વય, તેજ, લક્ષણ અને સ્વભાવ જોતાં તેમની નજર કાશીરાવના વચેટ પુત્ર ગોપાલ પર ઠરી. તેમણે તે કુમારને દત્તક તરીકે ચૂંટી કાઢ્યો. અને અંગ્રેજ સરકારે તેમની એ ચૂંટણીને સંમતિ આપતાં કુમાર ગોપાલ, તેર વર્ષની વયે, સયાજીરાવ ત્રીજ તરીકે વડોદરાના ગાદીપતિ બન્યા.

કુમાર ગોપાલનો જન્મ ૧૮૭૩ ના માર્ચની સત્તરમીએ થયેલો. કુટુંબની સામાન્ય સ્થિતિ છતાં બાલવયમાં પહુ તેમનામાં ભગ્ય અને રાજયોગ્ય મહેન્દ્રાઓ ઊછળતી. ખેતીનો ધંધો છતાં તેમનું જીવન કાંઈ મહાન રાજવંશી કુમારની જેમ વિકસતું હતું. મહારાણી જમનાબાઈએ જ્યારે કુમારને, તેમને વડોદરા શા માટે ખોલાવવામાં આવ્યા છે તે સંબંધી પૂછેલું ત્યારે આ ગોપાલેજ બેધડક જવાબ આપેલો કે, “રાજ્ય કરવા.” મહારાણીએ જ્યારે જુદી જુદી ધાતુની વાડકીઓમાં ખીર ખીરસેલી ત્યારે આ ગોપાલેજ તેમાંથી સોનાની વાડકી ઊંચકી લઈ રાજેન્દ્રને યોગ્ય અદાથી તે આરોગવા માંડેલો.

तेमनुं भाज्य पणु अपूर्व अने कंधक अंशे यमत्कारिके हुतुं. आर वर्षनी वये ते तेमने माटे गुजरातनी गादी वरी लाव्युं अेटलुं न नहि, तेणुं अेज वयमां तेमनामां संस्कारनुं कंधक अेवुं माधुर्य सिंअेलुं अने अैश्वर्यानी कंधक अेवी रेभाअे आंकली के तेमनी स्थितिमां अिछरेलेो आणक न्यां नतां पणु संकाय अनुअवे ते स्थगना अेक मात्र अधिष्ठाता तरीके पणु ते शोभी अिछया. गादीअे अेसतां तरतण तेमणु वडोदराना प्रत्येक देवमंदिरनां दर्शन कर्या, अनेक संन्यासीअेना आशिर्वाद लीधा.

गादीपति तरीके ते नानी वयना होअ तेमनी सत्ता राजमाता नमनाआर्ध, दिवान सर टी. माधवराव ने वडी सरकारना प्रतिनिधिने हस्तक रलेती. राजमातानुं तेमना पर अपूर्व वहाल वरसतुं. तेमनी प्राथमिके केणवणुनी नवाअदारी शरआतमां अे विद्वान पंडितोने हस्तक सेोपवामां आवी. महाराजअे तेमनी समक्ष सरस्वतीदेवीना सविध पूजन पछी शिक्षणुनुं मंगलाअणु कर्युं. तेमना बाअ संपतराव अने काकापुत्र दादासाहेब पणु तेमनी साथेअ अन्यास करता थया.

श्रीमन्तना शिक्षणुनी शरआतमांअ छिटनना युवराज अने अविष्यना सम्राट सातमा अेडवडं हिननां दर्शने आव्या. तेमने सन्मानवाने महाराजने रसाला साथे मुंअअ नवानुं थयुं. त्यां तेअे युवराजने सत्कारवाने मुंअअ नअ पहोअेले वअसराय नोअअुक साथे संसर्गमां आव्या अने युवराज मुंअअने आरे अतरतां तेमनी साथे पणु मुलाकात थअ. अे समअे युवराजने आकस्मिक वडोदरा आववानुं निश्चित थतां महाराज राजमाता, दिवान अने रसाला साथे तरतण वडोदरा पाछा इर्या. अने महाराष्ट्रीय साम्राज्यना वंशअे अने गायकवाडना पाटनगरे छिटनना युवराजनां अपूर्व सन्मान माटे तैयारीअे करवा मांडी.

युवराज वडोदरा आवतां तेमने अेक अय ल्हाथी पर सेानानी अंयाडीमां अेसाडी वडोदराना राजमार्गे पर सरधसना आकारमां इेरववामां आव्या. महाराजअे तेमनी मधुर महोमानगीरी सायवी. युवराजे वडोदराना निवास दरमियान अेक विराट अित्ताने शिकार कर्ये; अने महाराज अय अने विजयी शिक्षणु वरी पोताना संस्थानमां सार्वत्रिक सुधारा करवामां अज्यशाणी नीवडे अेवी तेमणु महदू आशा प्रदर्शित करी. राजमाता नमनाआर्धअे युवराजने पोताना अवेरअानामांथी अेक रत्नअडित भोतीने लार ने अेक नडावकंठो भेट धर्यो. अने अे रीते अररपरसनी मुलाकातो दारा मधुर अंअध स्थापी ना. युवराज मुंअअ पाछा इर्या.

वडोदराना रेसीडेन्ट सर रीयर्ड रीड अने मुंअअसरकारने श्रीमन्तनी केणवणुमां भास रस पडतो. ने ना. युवराजने पणु अे विषयमां अेटलेो न रस दाअवता अेअ महाराजना शिक्षणुने वधारे कार्यसाधक अनाववा अेक तेजस्वी युरोपियन शिक्षकनी नइरियात अिभी थअ. परिणामे ना. रेसीडेन्टनी अेजना अने अलाभणुथी रत्नागिरिना अेक वअतना आसी. कलेक्टर भी. अलियटनी महाराजना शिक्षक तरीके निमणूक करवामां आवी.

भी. अलियट महाराजनी केणवणुनी पजेपण सायवी लीधी. तेमां तेमणु अेक अेवुं नवतेज पूर्युं के न्ने तेज श्रीमन्तनी कीर्तिवन्त अावि कारकिर्दीनुं मूण अन्नुं. महाराजना मन पर तेमणु कयुं स्थान तेमने शी रीते शोभाववानुं अे तेनी सतत अाप पाडया करी.

રાજમાતાને દત્તક પુત્ર પર સાચા પુત્ર જેટલુંજ વહાલ છતાં તેઓ કદી તેમની કેળવણીની આડે ન આવ્યાં. દિવાન સર ટી. માધવરાવે રાજ્યની બધી જવાબદારી પોતે સંભાળી લીધી એટલુંજ નહિ—મહારાજને વિશેષમાં તેમણે કેટલુંક રાજકીય જ્ઞાન પણ આપ્યું.

આ રીતે શ્રીમન્તનું શિક્ષણ અનેકવિધ વિષયોમાં વિકસવા લાગ્યું. રાજનીતિ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, રમતગમત, ઘોડેસ્વારી વગેરેમાં તે યોગ્ય રીતે ઝળકતા થયા. રાજ્યકારોઆરનું તેમને તરિત જ્ઞાન આપવાને ભારતના નામાંકિત અને રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોનાં સંક્રંડા ભાષણોની હારમાળા ગોઠવવામાં આવી. એ સર્વ ભાષણોમાં સર ટી. માધવરાવે સુવ્યવસ્થિત કારોઆર સંબંધી આપેલાં ભાષણો ખૂબજ કિંમતી લેખાયાં છે.

એ અભ્યાસક્રમ પૂરો થયા પહેલાંજ શ્રીમન્તને, ૧૮૭૭ના દિલ્હી-દરબાર પ્રસંગે, 'ફરજે ખાસ દૌલતે ઇંગ્લિશિયા'—નો ઇલકામ બક્ષવામાં આવ્યો.

સત્તર વર્ષની વયે, રાજભગિની તારાબાઈના લગ્ન પછી તરતજ, તેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું. તે લગ્નમાં દેશપરદેશના નામાંકિત મહેમાનોએ હાજરી આપેલી, અને રાજમાતાના વાત્સલ્યપૂર્ણ ઉત્સાહથી તે લગ્નની ધામધૂમ એક અપૂર્વ ઉત્સવરૂપ બની ગયેલી. મહારાજનાં પત્ની લક્ષ્મીબાઈ તાંજેર રાજ્યના કુટુંબી વિખ્યાત મોહિતે વંશનાં કુંવરી હતાં. લગ્ન પછી તેમનું નામ ચિમનાબાઈ રખાયેલું. મહારાજને એ લગ્ન ખૂબ સુખદ નીવડેલું.

ઉક્ત લગ્નપ્રસંગે જ આજના વિખ્યાત લક્ષ્મીવિલાસ મહેલનો પાયો નંખાયો. દશ વર્ષની મુદત અને પચાસેક લાખના ખર્ચે તે મહેલ તૈયાર થયેલો. તેની બાંધણી ઇન્ડો—સારાસન પદ્ધતિની છે અને હિંદના કોઈપણ રાજમહેલ કરતાં તે વધુ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

લગ્ન પછી તરતજ મહારાજના હાથમાં રાજ્યની લગામ સુપ્રત થવી જોઈએ એવી ભાવના જન્મી. મહારાજનું શિક્ષણ પણ એ સમયે પૂરું થવા આવ્યું હતું. પરીણામે રાજમાતા અને દિવાનના પ્રયાસથી એ વાત વડી સરકારના કાને નખાઈ. અને ૧૮૮૧ ના ડીસેમ્બરમાં, ષિટનની સરકારની સંમતિથી, મહારાજને સર્વ સત્તા સુપ્રત કરવામાં આવી. ઉક્ત પ્રસંગે મહારાજએ કરેલું ભાષણ ખૂબજ આશારપદ અને પ્રજાપ્રેમ ભર્યું હતું.

મહારાજએ આ રીતે રાજ્ય સંભાળી લેતાંજ તેમના દિવાન અને ગુરુ સર ટી. માધવરાવ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી પોતાને વતન ચાલ્યા ગયા. મહારાજએ તેમના સ્થાને કાજી શાહબુદ્દીનીની નીમણૂક કરી.

રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધા પછી તરતજ મહારાજએ શિક્ષણ સાથે કેળવાયેલી તેમની ઉદાત્ત અને સુધારક ભાવનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માંડ્યું. તેમણે ઈર્જનપદ્ધતિ બંધ કરી રૈયતવારી પદ્ધતિ અપનાવી, જકાત અને ખેડૂતો પરનો કર કંઈક અંશે કમી કર્યો, નવનવાં ખાતાંઓ ખોલી તેના ઉપરી તરીકે નવા અમલદારો નીમવા માંડ્યા. રાજ્ય તરફથી થતા દાનમાં ખૂબ ઘટાડો કરી નાંખવામાં આવ્યો. રેલ્વેની નાની સડકો બંધાવા લાગી, ને સ્થળે સ્થળે નિશાળો ને વાંચનાલયો ખૂલવા લાગ્યાં.

ઈ. સ. ૧૮૮૩ ના ઓગસ્ટમાં મહારાણી ચિમનાબાઈએ યુવરાજ-પુત્રને જન્મ આપ્યો. વડોદરાએ ભવિષ્યના એ મહાન યુવરાજ-શ્રીમાન ફતેહસિંહરાવનો ભવ્ય જન્મોત્સવ ઊજવ્યો. તે પછી બીજા વર્ષે મહારાણીએ એક કન્યારત્નને જન્મ આપ્યો. પણ એ અરસામાં

એમની તબિયત ક્ષયરોગના પરિણામે વધારે લથડી. અને એજ વર્ષમાં તેઓ અવસાન પામ્યાં. તેમનો પ્રેમ, પ્રભાવ અને વિરલ સ્ત્રીત્વ વડોદરાના રાજવંશની કીર્તિને પણ વધારે ઉજ્જવળ બનાવે એવાં હતાં. તેમની સ્મૃતિને કાયમ રાખવા વડોદરાના ટાવર અને ન્યાય-મંદિર સાથે તેમનું નામ જોડવામાં આવ્યું છે.

ઉક્ત મહારાણીના અવસાન પછી બીજા વર્ષે શ્રીમન્તે દેવાસનાં રાજકુવરી ગજરાબાઈ સાથે લગ્ન કર્યું. લગ્ન પછી એ મહારાણીને પણ ચિમનાબાઈનું જ નામ અપાયું. તેઓ મહારાજનાં અન્ત સુધીનાં સાથી તરીકે હયાત છે. ૧૮૯૪માં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેમને 'કાઉન ઓફ ઇન્ડીયા' નો ઇતિહાસ આપ્યો.

આ સ્થિતિમાં શ્રીમન્તે વડોદરાના મધ્યસ્થ તંત્રને અલ્પ સમયમાં સુવ્યવસ્થિત કર્યું. તે પછી તેઓ રાજ્યમાં પર્યટને નીકળ્યા. તેમણે બળદગાડીમાં ગામડે ગામડે પ્રવાસ કર્યો ને સામાન્ય પ્રજાના પણ તેઓ અંસર્ગમાં આવ્યા. પોતાના રસાલાથી ગ્રામ્યજનોને કનડગત ન થઈ પડે એ ખાતર તેઓ પોતાની સાથે માણસો પણ ખૂબ ઓછા રાખતા.

પ્રજાને શિક્ષણ અને સુધારાને માર્ગે વાળવાની મહારાજની ઉત્કટ ઇચ્છા કેળવાયલી. તેને સિદ્ધ કરવા તેમણે ધીમે ધીમે શક્ય ઉપાય અજમાવવા માંડ્યા. ૭ થી ૧૨ વર્ષની ઉંમરના છોકરાઓ અને ૩ થી ૧૦ વર્ષની ઉંમરની છોકરીઓ માટે આખા રાજ્યમાં તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવ્યું. અંત્યજને અને બીજા સામાન્ય કામો પણ એ શિક્ષણનો પૂરતો લાભ ઉઠાવી શકે એવી તેમણે વ્યવસ્થા કરી.

માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પણ તેમણે એવાંજ સુંદર પગલાં લીધાં. તે માટે જરૂરી સ્થળોએ તેમણે માધ્યમિક શાળાઓ કે હાઇસ્કૂલો સ્થાપવા માંડી. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વડોદરામાં કોલેજ ખોલી તેને નામાંકિત બનાવવા તેમણે ભગીરથ પ્રયાસ આદર્યો. તેમની આ શિક્ષણહોંશ અને પ્રગતિ છેવટ સુધી ચાલુ રહી. અને વડોદરાનું કલાભવન તેમજ વડોદરા અને રાજ્યનાં બીજાં અગત્યનાં સ્થળોએ આવેલાં સંસ્કૃત કે આયુર્વેદને લગતાં મહાવિદ્યાલયો એ વિષયની અનેકવિધતાના સૂચક નમુના છે.

પોતાને દરેક વિષયથી માહિતગાર રાખવાને અને તે તે વિષયમાં સલાહ આપવાને તેમણે ખાતાવાર અધિકારીઓનું એક સલાહકારક-મંડળ નીમ્યું. ૧૯૦૪ તેમણે મુંબઈ ધારા-સભાની ઢબે પોતાના રાજ્ય માટે પણ એક ધારાસભાની યોજના ધડી કાઢી ને તેને તરત અમલમાં મૂકી એ સભાને વિસ્તૃત પાયા પર ચડાવવા માંડી.

ગાદીએ આવીને મહારાજએ તરત ન્યાયશુદ્ધિ માટે પ્રયાસો આદરેલા. તે માટે તેમણે કાયદાઓને શુદ્ધ અને નવીન સ્વરૂપ આપ્યું, એક ભવ્ય ન્યાયસભાની સ્થાપના કરી. ૧૯૦૪ માં તેમણે ન્યાય અને કારોબારી બંને ખાતાં પૂર્ણપણે અલગ કરી નાખ્યાં. લોર્ડ મિન્ટોએ ન્યાયની આવી સુંદર અને આકર્ષક વ્યવસ્થા માટે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો.

લોકોના જનમાલને યોગ્ય રક્ષણ મળે તે ખાતર પોલીસ ખાતાની નવીન વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. પ્રજાને પૂરતી વૈદકીય સગવડતા આપવાને ઠેર ઠેર સુંદર દવાખાનાં ખોલવામાં આવ્યાં. ૧૯૦૨ માં રાજ્યવ્યવસ્થાનાં જીનાં સ્વરૂપો સાથે નવીનનું મિશ્રણ કરી ગ્રામ્યપંચાયતોની સ્થાપના કરવામાં આવી. અને તે પછી તરતજ મોટાં શહેરોને મ્યુનિસિપલ-સ્થાનિક સ્વરાજ્યને લગતા હક્ક આપવામાં આવ્યા.

આ એ આવ્યા પછો તરતજ મહારાજના મનમાં શહેરની પાણીની મુશ્કેલી દૂર કરવાની વના જન્મેલી. તે માટે તેમણે એક લઘ્ય સરોવર બંધાવવાની યોજના વિચારી. પણ તે : ધમાં યુરોપિયન ઇજનેરોની આંકણી નાપમંદ પડતાં વડોદરાનાજ એક ઇજનેર શ્રી જગન્નાથ સદાશીવની યોજનાનુસાર, વડોદરાથી તેર માઇલ દૂર પૂર્ણા નદીના બંધ પર, ઓત્રીશ લાખના ખર્ચે, સયાજી સરોવર બંધવામાં આવ્યું. આજે તે સરોવર વડોદરા શહેર અને કેમ્પનું પાણી પૂરું પાડે છે.

આ અરસામાં મહારાજને પરદેશપ્રવાસ કરેલો. તે પ્રસંગે લંડનમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેમને, વીડસર મહેલમાં દરબાર ભરી, જી. સી. એસ. આઈ. નો ઇલ્કામ આપ્યો.

ખીજા એક પ્રવાસ દરમિયાન અમેરિકામાં મહારાજને ઠેર ઠેર રમણીય વાંચનાલયો નિહાળ્યાં. તે જોઈ પોતાના રાજ્યમાં પણ એવી વ્યવસ્થા કરવાની તેમનામાં મહેત્ત્વા જન્મી. તે માટે તેઓ ડો. બાર્ડને પોતાની સાથે લાવ્યા. તેમણે વડોદરા રાજ્યમાં એ રીતે પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની યોજના વિચારી. પરિણામે વડોદરામાં એ વિષયને લગતી મધ્યસ્થ સંસ્થા ખોલવામાં આવી. મહારાજને પોતાના અંગત પુસ્તકાલયનાં વીશ હજાર પુસ્તકો એ સંસ્થાને અર્પણ કર્યાં. તે એ રીતે વડોદરાના મધ્યવર્તી (સેન્ટ્રલ) પુસ્તકાલયનો જન્મ થયો. આજે એ લઘ્ય પુસ્તકાલય ઉપરાંત રાજ્યમાં ચૌદશો જેટલાં વાંચનાલયો હસ્તિ ધરાવે છે.

મહારાજનો સ્વદેશપ્રેમ અને આર્ય સંસ્કૃતિ પ્રતિનો ભાવ પણ કીર્તિવર્ધક હતો. હિંદી ભાષાને રાષ્ટ્રીય તરીકે તેમણે જ પ્રથમ અપનાવી છે. ગમે તેવાં અટપટાં અંગ્રેજી નામોને પણ તે સ્વભાષામાં ઉતરાવતા. પ્રાચીન સાહિત્યનો ધીમે ધીમે લોપ થતો હોઈ તેના રક્ષણ ને સંશોધન માટે તેમણે પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરની સ્થાપના કરી. પ્રાચીન અવશેષોની શોધખોળ ને જાળવણી માટે તેમણે સંશોધનખાતું પણ સ્થાપ્યું. પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યમાળાને ઉત્તેજન આપવા ઉપરાંત નવા સાહિત્યલેખન માટે તેમણે સયાજીઅન્ધમાળાની શરૂઆત કરી.

૧૮૬૯ના દુષ્કાળમાં ખેડૂતોની બેહાલ સ્થિતિ પ્રતિ શ્રીમન્તનું ધ્યાન દોરાયેલું. ત્યારથી તેમણે ખેડૂતોના સુખ માટે સતત શ્રમ આદર્યો. ખેડૂતોને મહેસૂલમાં રાહત, ધીરધાર કરનારાઓની ભૂટમાંથી તેમને છોડાવવા કાયદાનું રક્ષણ-વગેરે દ્વારા તેમણે પ્રગ્નના તે પ્રથમ વર્ગને સ્થિર અને સુખી બનાવવા ભાવના સેવી છે; તેમના વિકાસ માટે તેમણે પાશ્ચાત્ય ઢબે, પ્રદર્શનો ને ભાષણોની પણ વ્યવસ્થા કરેલી. જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી ખેડૂતો પ્રતિનો તેમનો એ પ્રેમ કાયમ રહેલ. સ્વર્ગવાસના થોડાક જ દિવસ પહેલાં તેમણે મહેસૂલમાં સવાએકવીશ લાખનો ઘટાડો કરેલો.

સમાજસુધારક તરીકે તો તેઓ અજોડ હતા. પરદેશગમનમાં નડતી મુશ્કેલીઓને તેમણે બહાદુરીપૂર્વક સામનો કરેલો. સામાજિક કે ધાર્મિક સુધારણાને લગતા જે કાયદાઓ કરતાં ધિટિશ સરકાર પણ આંચકો ખાતી તે કાયદાઓ આ મહાન સુધારક સહેલાઈથી ધડી શકતા-એ વિષયમાં તો વડોદરાની ધારાસભા પણ વડીધારાસભાની પ્રયોગભૂમિ ગણી શકાય. બાળલગ્ન-પ્રતિબંધ, ધર્મસ્વાતંત્ર્ય, સીવીલ મેરેજ-એક્ટ, આંતરકોમીય કે આંતરજાતીય લગ્નચૂટ, વિધવાપુનર્લગ્ન, છૂટાછેડાનો કાયદો, હરિજન મંદિર-પ્રવેશ, સગોત્ર-લગ્ન, સ્ત્રીવારસા હક્ક, સંન્યાસદીક્ષાપ્રતિબંધક નિયમન-જેમાંના કેટલાક કાયદાઓ હિંદી સરકાર હજી સુધી પણ નથી કરી શકી તે, લાક્ષણિક રીતે કેળવાયેલ મહારાજને વર્ષોથી અમલમાં મૂકેલા છે.

મહારાજનું કૌટુંબિક જીવન સદૈવ સુખી નથી નીવડ્યું. ગાદીએ આવ્યા પછી તરતજ

तेमना पिताश्री अवसान पात्र्या. ते पछी महाराष्ट्री यिभनाआर्धनुं अवसान. युवराज इत्तेहसिंहाराव पर तेमणे महद् आशा सेवेली. ते कुमारने पोताथी पणु अधिक अनाववानी तेमनी आवना हती. ने ऐ वीर कुमारे ऐवी तेजस्विता दावपी पणु अरी; पणु ऐ महान युवराज युवान वये ज अवसान पात्र्या. ते ज समयथी महाराजना थनगनता तेजस्वी ह्या पर जणु तिमिरनेो पट पथराध गयो. ते पछी तो तेमणे राजमाता, लजिनी तारा राजे, लाधओ, नवां महाराष्ट्रीना जे कुंवर, ऐक पुत्रवधू, ऐक जमाध वजेरेने पोतानी आंभ आगण ज अदृश्य थतां जेयां. छतां ऐक महान वीर तरीके महाराजजे आ अंधुं दुःख सळी लीधुं. ने स्व. युवराज इत्तेहसिंहारावना पुत्र श्रीमन्त प्रतापसिंहारावने तेमणे युवराज तरीके उजवणी आपवा मांडी.

वडी सरकार साथेनेो श्रीमन्तनेो अंध भौढो हतो. छतां डेटलीक वपत स्वमाननी आवनाना कारणे ऐ सरकार साथे तेमने अथडामणुमां आववुं पडेळुं. आपट-डेस प्रसंगे कमीशननी सभत शिक्षानी ललामणुनेो अस्वीकार करी तेमणे आरोपीने निर्दोष करावी छोडी भूकेलो त्यारे हिंदी सरकारनी तेमना पर अडामरणु जतरेली. हिंदी सीवील-सर्वीसे युक्तिथी दूर राखेला अरविंद घे.षने ते विलायतथी पोतानी साथे लेता आव्या अने लविण्यनी ते महा-विभूतिनी राष्ट्रीय प्रवृत्तिओ न्यारे वडोदरामांथी प्रकाशवा मांडी त्यारे सरकारने इरी यीभडी लागी. पंड्या-प्रकरणुमां पणु कंधक ऐवुं ज अन्युं. दिव्ही-दरवार प्रसंगे साम्राज्ञी मेरीने सलाम लरवी लूकी जवातां छिटनमां पणु जहापोह जगेलेो. आंतरिक वडीवटमां माथुं भारवाना रेसीडेन्टना प्रयासेने तो तेओ भूणमांथी ज निष्ण करी नांभता. लोर्ड कर्जने तेमना पर भूकेल डेटलाक प्रतिबंधनेो पणु तेमणे सङ्गतापूर्वक सामनेो करेलेो. ऐक समये तो ऐक पत्रमां तेमणे जणुवावी दीधेलुं के, "अमने कडेवामां तो राजओ आवे छे पणु वडी सरकारना प्रतिनिधियोनेो अमारी साथेनेो वर्तावुं ऐक नोडर करतां पणु अराणु होय छे. अमारी साथे करवामां आवेला करारोनी कशी किमत नथी लेजाती."

भीज दिव्ही राजओ, परदेशना नामांकित वीरो अने दिव्हीना प्रजकीय आगेवानो के प्रतिष्ठित अंस्थाओ साथे महाराज भौढो अंध धरावता. १८८२मां तेमणे एज्झांडना नामांकित वडा वज्जर जेडरटन, १९०५मां प्रेसीडेन्ट इअवेक्ट, १९१० मां जपानपति मीकाडो, १९३४ मां ना. पोप ने १९३६ मां हर डीटलर-नी मुलाकात लीधेली. ओलिम्पिया रमतगमतोना प्रसंगे डीटलरे सामा आवीने महाराजनेो सत्कार करेलेो. अनारस-हिंदु युनीवर्सिटीना तेओ आनसेलर हता. अने अनारस तथा लंडन युनीवर्सिटी तरङ्गी तेमने ऐल ऐल. डी. नी डीओ अपायेली.

दानेश्वरी तरीके पणु तेओ नामांकित छे. जवनकाण दरमियान तेमणे जे करेड लग-लगनुं दान कर्युं छे. तेमांथी ऐक करेड तो तेमणे डीरकमहोत्सव प्रसंगे आंग्योद्वारनी योजनानी सिद्धि अर्थेज अपेला; आकीना दाननेो मोठा भाग तेमणे शिक्षण, साहित्य ने संस्कृतिना विकास अर्थे वापरलेो.

राज्यालिषेकनेो-रौप्य के सुवर्ण-महोत्सव तो डेटलाक राजवीओजे माण्यो हरो. पणु डीरकमहोत्सव पणु नजरे जेनार गादीपति तरीके तो महाराष्ट्री विकटारियाथी भीजे नंअर ऐमनेोज आवे. तेमना डीरक-महोत्सवनी उजवणी पणु अपूर्व अनेली. ते प्रसंगे ना. शडेनशाह, हिंदी वज्जर, ना. वार्धसराय अने जगतना भीज अनेक नामांकित पुरुषरत्नेओ तेमने अबिनहन आपेलां.

હિંદની શારીરિક નિર્થળતા તેમને ખૂબ ખૂંચતી. તે દૂર કરવા તેમણે વ્યાયામસંસ્થાઓને મોકળે હાથે ઉત્તેજન આપેલું. રાજ્યના પ્રત્યેક વિભાગમાં એવી સંસ્થાઓના તેમણે વિકાસ વાંછેલા. છેલ્લા કેટલાક સમયથી વડોદરા-કોલેજમાં પણ તેમણે લશ્કરી તાલિમ ફરજિયાત કરેલી. પ્રજાને રાજનીતિનું જ્ઞાન આપવાને પણ તે ખૂબ ઉત્સુક હતા. તે માટે તેમણે એક અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રન્થ તૈયાર કરાવરાવેલો.

પછાત કોમો પ્રતિ પણ તેમને મધુર અને સક્રિય પ્રેમ હતો. મ. ગાંધીજીની હરિજન ચળવળ તો થોડાંક વર્ષથીજ શરૂ થઈ છે, પણ શ્રીમન્તે તો હિંદના અન્ય ભાગોમાં અંત્યજનોને જે સ્થાને હજી સુધી નથી મળ્યું તે વર્ષો પર બક્ષી દીધેલું.

પાંસક વર્ષના દીર્ઘ રાજકાળ દરમિયાન તે પ્રજાના એકનિષ્ઠ શાસક અને પ્રેમાળ પિતા તરીકે રહ્યા છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી તેમનો મુખ્ય વસવાટ જે કે અનેક કારણોના અંગે પરદેશમાં રહેતો છતાં તે દરમિયાન તેઓ પ્રજાને વીસરી ગયા છે એમ તો નજ ગણાય. તેમણે પચીશ વખત પરદેશની મુસાફરી કરી છે પણ હર વખતે પ્રજાપ્રથમ તો પોતાના હૈયેજ રાખ્યો છે. જગતધર્મ-પરિષદની ઉદ્દઘાટનક્રિયા પ્રસંગે તેમણે રાજ્યના બેકારોનો સવાલ હાથ ધરેલો; હર હોટલરની મુલાકાત પ્રસંગે પોતાના રાજ્યમાં પણ લશ્કરી તાલિમની જરૂરિયાત સ્વીકારેલી.

વડોદરાની આજની રોનક એ મહાન રાજવીને આભારી છે. પાટનગરની અડધી શાલા તો તેનાં સરકારી કે જાહેર-ભવનોને લીધે છે અને તેમાંનાં લગભગ દરેક સ્વ. શ્રીમન્તના હસ્તેજ બંધાયલાં છે. કીર્તિમંદિર, મ્યુઝિયમ, કોલેજ, કલાભવન, લાયબ્રેરી, લક્ષ્મીવિદ્યાસ મહેલ, ખંડેરાવ માર્કેટ, ન્યાયમંદિર વગેરે ભવ્ય ઈમારતો તેમના પ્રયાસને આભારી છે.

શ્રીમન્તે કરેલી કેટલીક નવરચનાઓ જે કે આર્ય-હિંદી સંસ્કૃતિને પ્રતિકૂળ છે પણ હિંદી પ્રજાનું આર્યત્વ આજે જે બહારનો મહાવેગ તેની પુનિત સંસ્કૃતિ પર ધસી આવીને એને ગૂંચળાવી અને દઝાડી રહ્યો છે એ ગૂંચળામણથી બચવાને આરણું ખોલી નાખવામાં અને એ દાહમાં પણ સાન્તવન પામવાને અંગ પર ઠંડુ પાણી રેડવામાંજ પ્રકાશી શકે તેમ હોઈ આ મહાન રાજવીએ એ અંબધમાં લીધેલાં પગલાંને અસ્થાને કહેવાં મુશ્કેલ છે.

સ્વતંત્ર હોય તો એક મહારાજ્ય તરીકે શાભી ઊઠે એટલો અવકાશ: કીર્તિવન્ત નૃપતિ, પચીશ લાખની પ્રજા, ત્રણ કરોડની આમદાની, તર તિજોરી, ને ૮૧૬૪ માઈલનું ક્ષેત્રફળ-એમાં પ્રજાએ કંઈ દુઃખ ભોગવ્યું હોય કે તે ભોગવતી હોય તો તે એના રાજવીને નહિ પણ એમના હાથ જેને હસ્તક હોય એને આભારી ગણાવું જોઈએ.

એ-સાઈકલોપીડિયા ષિટાનિકા વડોદરા રાજ્યના વર્ણનપ્રસંગે શ્રીમન્તની કીર્તિ સંબંધમાં મૌન સેવે છે એટલુંજ નહિ પણ વડોદરામાં ક્યાં ક્યાં ખાતાંઓ યુરોપિયનોના નેતૃત્વ નીચે પોષાઈ રહ્યાં છે તેનેજ તે પ્રાધાન્ય આપે છે.

થોડાક માસ પહેલાં પરદેશની છેલ્લી સફરથી પાછા ફરતાં શ્રીમન્ત મુંબઈ બંદરે એકાએક ગંભીર બિમારીમાં પટકાઈ પડ્યા. ને પૂરતી સારવાર છતાં બેએક માસની માંદગી ભોગવી તે સ્વર્ગવાસી બન્યા.

અવસાન પછી તરતજ તેમના શયને ખાસ ટ્રેઈનમાં વડોદરામાં લાવવામાં આવેલું. ત્યાં થોડાક સમય સુધી તે દર્શન માટે ખુલ્લું રાખી બીજે દિવસે બપોરે, પ્રજાપ્રેમનાં પ્રતીકસમ વર્ષતાં ફૂલોના ઉપહાર વચ્ચે, ભવ્ય રાજવંશી માનપૂર્વક તેને પાલખીમાં નગરના

રાજમાર્ગો પર ફેરવી, કીર્તિમંદિરના યોગાનમાં, ચંદ્રનકાણીની ચિનામાં, પંચોતેર તોપોની સલામી સાથે અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

તેમના અવસાનથી કેવળ વડોદરા રાજ્યેજ નહિ, વિદેશ પણ એક નરનીર સુધારક પુત્ર ગૂમાવ્યો છે. હિંદી સરકારે ખાસ પત્રિકા દ્વારા તેમના અવસાનની દિવગીરીભરી નોંધ લીધેલી. ના. શહેનશાહ, શહેનશાહખાનુ, વિદેશ વહીર. ના. વાઈસરોય, મ. ગાંધીજી, શ્રી. સુભાષ ખોડા અને જગતની ધીછ પણ અનેક નામાંકિત વ્યક્તિઓએ તેમના અવસાન સંબંધી દિવગીરી સાથે નવા મહારાજા પર દિવાસાના સંદેશ એકલેવા.

તેમનાં અસ્થિ ત્યારે ગંગાજીમાં પધરાવવાને વર્ષ જવામાં આવેલાં ત્યારે ફેરફાર તે અસ્થિ પણ પુષ્પહારથી વધારાયેલાં.

ભૂલો તો કેટલીક વખત રાષ્ટ્રવિધાતાઓથી પણ ધર્મ બન્ય છે. પણ તેજરવી ભુંદ, નિર્મળ ભાવના, અને દિગ્મન્ત-વ્યાપી કીર્તિ એ રાજભૂષણો ગણાયાં છે. શ્રીમન્ત નરેશ એ સર્વ ભૂષણોથી અમંકૂત નહોતા એમ કહેવાને કાર્ષ્ણજ તૈયાર ન હોય.

તેમની પછી તેમના યશસ્વી સિંહાસને આવનાર શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવને સ્વ. શ્રીમન્તે પ્રત્યેક ખાતાનો અને પ્રત્યેક વિષયનો અનુભવ અને કળવણી આપ્યાં છે. શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવે પણ ગાદીએ આવ્યા પછી પ્રગ્નકીય દેદે-રામાં ખેડૂતોને રાહત આપી છે, સ્વ. પ્રતિના પૂજ્ય ને પ્રેમલભાવને સ્મારકરૂપે જડી લેવાને ખાનગી ખજાનામાંથી એક કરોડ રૂપિયા ભુદા તાર-વ્યા છે, ધારાસભાને વિસ્તૃત બનાવી પ્રગ્નને પ્રાથમિક રાજકીય હક્કો વધ્યા છે. આ રીતે તેઓ સદેવ પ્રગતિ રાધે, આપે પ્રગ્નની સાંસ્કૃતિક રક્ષણની ભાવનાને અંતોષે અને રાજ્યાભિષેક પ્રગ્ને પ્રગ્નપ્રેમને વિશેષ મુંદર રીતે સક્રિય બનાવી તેઓ સ્વ. શ્રીમન્તથી પણ સવાઈ કીર્તિ વરે એ ભાવના આજે પ્રત્યેક ગાયકવાડી પ્રગ્નજનના હૈયે જડાઈ છે.

[જાગૃતિ]

સેનાખાસખેદા રામશંર બહાદુર વર્તમાન ગાયકવાડ
નરેશ શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવ

ચિત્રાંગદા : રસદર્શન

આલમ્બદ્ર મણિલાલ પરીખ

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૪૮૧ થી ચાલુ)

૬

મદનના વરદાનથી ચિત્રાને અનુપમ દેહલાવણ્ય પ્રાપ્ત થયું ખરું, પણ જ્યારે તે વતી પ્રિયમિત્રનની મધુરજનીને અભિષેક કરવાનું સુભગ પ્રભાત આવી પહોંચે છે ત્યારે તે કોઈક અગમ્ય ક્ષોભ અનુભવે છે. એકાએક તેના વિમલ ચિત્તાકાશમાં એક સંદેહરેખા પ્રગટે છે—જેને લઈ તેનું મન વ્યાકુળ બને છે, હૃદય અસ્વસ્થતા અનુભવે છે, અંતરમાં વ્યથા જાગે છે. એકજ ઝગઝગમાં પૂર્વનો સઘળો આનંદ અદૃશ્ય થાય છે. પ્રભાતપંખીના પ્રથમગાને જગત યતાં જેવી તેની નજર કિસલયી અધરને હાસ્યકિરણે ઓપતા અર્જુનના સૌમ્ય વદન પર પડે છે કે તરતજ તેના મુખારવિંદ પર હર્ષની એક આછી સ્મિતપ્રભા ઝળકી રહે છે. પણ હજી તો એ પ્રભા તેના હૃદયમાં ઊભરાતા રસોદાસને સંપૂર્ણ પ્રગટાવી તેને સનાતન સૌમ્યસ્મિત રૂપે તેની મુખમુદ્રા પર અંકિત કરી દે તે પહેલાં તો પેલો સંદેહ વચ્ચે પોતાનો અંધારપડો નાખી દે છે, ને તત્ક્ષણ આનંદ અને ઉદ્દાસ—પ્રણયદર્શનના એ જે નૈસર્ગિક પ્રાદુર્ભાવ ત્યાંથી વિહાય બે છે. તેમને સ્થાને વિષાદ અને ઔદાસિન્ય પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવે છે; અને એ માલતીમંડપ, એ નિદ્રાધીન પ્રિયતમ, એ બહાલી પૃથ્વીમાત પર એક આછી ઉદાસીની છાયા પાથરી દે છે. આમપાસનો ભૂમિમાં ચિત્રાને જીવતાં સંસ્મરણો તાજ થાય છે. પોતે પૂર્વે શું હતી અને અત્યારે તેની શી દશા હતી તે સર્વે સ્મૃતિપટ પર ઊડી તેના હૃદયમાં ચિરસુષુપ્ત ભાવો જગાવે છે ને તેના મનને ક્ષોભાયમાન કરી મૂકે છે. જે પ્રિય વસુધાના આહુપાશમાં, અર્જુનના સાન્નિધ્યમાં, થોડીક ક્ષણો પૂર્વે તે અપૂર્વ સુખ અનુભવતી હતી તે જ વસુધા પૂર્વસ્મરણોના દર્પણ રૂપ બનતાં હવે તેને અકારી યર્ષ પડે છે. ને કોઈ પણ લક્ષ્ય વિના, બાહ્યરવિના ક્રોમલ-તેજસ્વી પ્રકાશમાં સુહતા એ લલિત લતામંડપ અને અંદર સૂનેલા સુરમ્ય કાન્તનો સહસા ત્યાગ કરી તે અરણ્યના અંતઃપ્રદેશમાં દોડી જાય છે. આખો દિવસ તે દોડે છે—દોડ્યા જ કરે છે, આખરે એક એકાંત ખૂણા મળતાં ત્યાં સંતપ્ત હૃદયને અવિરત રુદનની અશ્રુવર્ષામાં ઠાલવે છે. અભિષ્ટ સુખની સંપ્રાપ્તિ પછી તરતજ આવી દારૂણ હૃદયવ્યથા શા કારણે હશે?

પ્રત્યેક પ્રસંગનું ખીજ ઊંડે ઊંડે તેને સાંકળતા પુરોગામી પ્રસંગના ગર્ભમાં જ રહેલું છે એ સત્ય તરફ જે પ્રસ્તુત વસ્તુસ્થિતિ નિર્દેશવામાં આવે અને તેને અનુલક્ષીને, પોતાની પરિસ્થિતિથી મદન અને વસન્તને વાકેફ કરવા તેમની સમીપ ચિત્રાએ કરેલા ઉક્ત પ્રસંગના નિવેદનનું જે ઊંડું અન્વેષણ કરવામાં આવે તો જણાઈ આવે કે તેની મનોવેદનાનો પ્રેરકહેતુ તેના આત્મવૃત્તાંતમાંથી જ એવી સૂક્ષ્મ ને મનોહારી ભાવમયતાથી વ્યક્ત થાય છે કે તેને ખીજે ક્યાંય શોધવા જરાની જરૂર રહેતી નથી. એ વૃત્તાંત અહીં પ્રગટ કરવાથી તેના હૈતુનો પાર મપાય એટલું જ નહિ પણ તેના પારિશ્રામિક ભાવિ અંતની ચાવી પણ તેમાંથી જ મળી રહે.

પ્રિયમિલન વિષે ચિત્રાનું પૂર્વોક્ત કથન સાંભળી, તેને સહેવી પડેલી અંતરવ્યથા વિષે દિલગીરી દર્શાવતાં અને પોતાના પ્રયત્નની નિષ્ફળતા ઉચ્ચારતાં ન્યારે મદન કહે છે કે—
‘ અહસોસ! ઓ માનવકન્યા! દિવ્યભંડારમાંથી મેં સ્વર્ગીય, સૌરભપૂર્ણ મદિરા ઉપાડી તેમાંથી કિનારી સુધી પ્યાલો ભરી પીવા સાર તારા હાથમાં મૂક્યો, છતાં હજીએ આ વ્યથાનું આકંઠ સાંભળું છું?...’—

ત્યારે કાંઈકે ચીડાઈને ચિત્રા ઉત્તર આપે છે:

‘કાણે એ પ્યાલો પીધો? જીવન-અભિલાષની વિરલતમ પરિપૂર્ણતા, પ્રેમનો પ્રથમ મંચોમ મને અપાંચો, પણ હાથમાં આવતાવેત તે ઝૂંટવી લેવાયો!’

આ પ્રેમનો પ્યાલો શું મદને જ ઝૂંટવી લીધો હતો? અપૂર્વ સુખ બક્ષી તેણે જ શું તે પાછું લઈ લીધું હતું? ના. ત્યારે તે કલ્યાણયોગમાં વિદન નાખવાની ધૃષ્ટતા કરનાર એ કાણુ હતું? ખીજું કોઈ નહિ, ખીજું કોઈ નહિ—પણ જોણે ચિત્રા પર આધિપત્ય જમાવ્યું હતું તે સંદેહરાહુ! ચિત્રાને એટલું તો અવશ્ય પ્રતીત થાય જ છે કે તેને મળેલું દેહલાવણ્ય ગમે તેટલું ઓજસ્વી હો, ગમે તેટલું વિકાસમાન હો,—આખરે તે પોતાનું તો નહોતું જ. અત્યારે યૌવનવસન્તમાં ખીલતી તેની પ્રેમસૃષ્ટિ ગમેતેટલી અદ્ભુત અને સુમધુર હો, પણ તેના વિશ્વાસ શો? એક વર્ષનો સમય હતો ખરો, પરન્તુ એક યુગનો પણ નિર્ણિત સમય પણ જેને ઓછો પડે એવા કાળમર્યાદાથી અતીત પ્રેમને મન એક વર્ષની શું કિંમત? એક દિન એવો જરૂર આવશે ન્યારે એ સૌન્દર્ય ખરી પડતાં તેને આશ્રયે વિકસેલો પ્રેમ ધૂળમાં રગદોળાઈ જશે. ત્યારે પોતાની શી સ્થિતિ? આ વિચાર જ ચિત્રાને વિદ્વંસ કરી મૂકે છે. કેવી કરુણ દશામાં આપું જીવન વીતાવવું પડશે? સૌન્દર્ય જતાં એ જીવનમાં પ્રેમનું સ્થાન તો ક્યાંથી જ હશે?

જો કે હજી એક વર્ષની વાર છે, છતાં જેમ કોઈ વસ્તુના ભયની અસર નીચે અન્ય નિર્દોષ એવી વસ્તુમાં આનંદ માણવો અશક્ય થઈ પડે છે તે જ પ્રમાણે ચિત્રાને સંપૂર્ણ સુખનો યોગ છતાં પેલા ભાવિભયરૂપી રાહુની અસર તળે તેને તે ભોગવી શક્તી નથી. તેના પોતાના શબ્દોમાં—

‘ આ ઉછીનું સૌન્દર્ય, મને વીંટવું આ અસત્ય, વધારે ખીલેલા પુષ્પમાંથી ખરી પડતી પાંખડીઓ પેઠે એ મધુર સંયોગનો એક માત્ર સ્મૃતિસ્થંભ લઈને મારી પાસેથી સરકી પડશે અને એ સ્ત્રી પછી તેના નગ્ન દારિદ્ર્યથી લગતી રાતદિવસ રડતી બેસી રહેશે..... ’

એ ભાવિ પ્રસંગની સંભવિતતામાંથી તાત્કાલિક ઉદ્ભવતી અસરનું નીચેની પંક્તિમાં પ્રગટ દર્શન થાય છે:

ચિત્રા : ‘ સ્વર્ગ મારા હાથની એટલું નજીક આવ્યું કે એક પળ તો હું જૂલી ગઈ કે તે મને પહોંચ્યું જ નહોતું. પણ સ્વપ્નમાંથી જાગીને મેં જોયું તો મારું શરીર મારું પોતાનું જ પ્રતિસ્પર્ધી બની ગયું હતું.....’

આમ દેહ અને સૌન્દર્ય સંદેહની ભૂમિકા પર વિભક્ત થયાં. સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ તે સ્વત્વની ભાવના લુપ્ત થઈ અને પરકીયતા પ્રગટી અને પરિણામે દેહ અને આત્માને સ્પર્શમ બંધને આંધતી અંતરંગ એકતા ખંડિત થઈ. ન્યારે દેહ આત્મા સાથે તદ્દૂપ બની બહિર્ગતમાં તેનું વિશુદ્ધ પ્રતિબિંબ કીલે-જેમ નિર્ભય સરોવર સ્વચ્છ આકાશને તેના જ્ઞાન્ત જળમાં પ્રતિબિંબિત કરે—ત્યારે જ ચિરંજીવ સુખ કે શાંતિ સંભવી શકે. તેના અભાવમાં

૫૫૨ .. સુવાસ : ફાલ્ગુન ૧૯૬૫

માનવી સમતોલતા શુભાવી હંમેશાં અસંતુષ્ટ, અવિશ્રાન્ત બની રહે—એ જ સ્થિતિ ચિત્રાની છે. તેનું દુઃખદ આલેખન કેવું હૃદયભેદક ઊઠે છે!—

ચિત્રા : ‘તેને (પોતાનાં અંગને) હંમેશાં શણગારવાનું, પ્રિયતમ સમીપે મોકલવાનું અને તેના વડે તેને આલિંગતાં નીરખવાનું કામ મને અકારં થઈ પડ્યું છે. ઓ દેવ! તારૂં વરદાન પાછું લઈ લે.’

કેવી ભયંકર વિલિખતા ! દેહ-આત્મા વચ્ચે આવી બીષણ વિયુક્તતા અનુભવનાર માટે જીવન એક સંગ્રામરૂપ થઈ પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય ! આ માનસિક વિયુક્તિ અને તેમાંથી ઉદ્ભવતી વ્યથના ચિત્રામાં અકારણ નથી. ક્રોધએ આપેલ વસ્તુ પર હુંદગીની મહેલાત રચવા બેસીએ તો ખીજે જ દિવસે તેના પાયા હચમચી ઊઠે. જેને આપણે આપણી પોતાની બનાવવા ઇચ્છતા હોઈએ—ગમે તે વસ્તુ હો—તેને આપણે જીવનના નૂરથી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, અને ત્યારે જ તે ચિરસ્થાયી સુખ આપી શકે. ચિત્રાને અપ્રતિમ દેહલતા મળી પણ તે તેની આત્મવેત્ત સાથે સંયુક્ત ન થઈ શકી—થઈ શકવાની પણ નથી. પારાવાર હૃદયમંથન પછી ઉછીના સૌંદર્યની અસારતા તેના અંતરમાં જડાઈ જાય છે. એમ થાય છે કે વર્તમાન કરતાં તો પૂર્વે જે સ્થિતિ હતી તે જ વધુ સુંદર હતી. અને એક વીરાંગનાને જાણે તેમ તે મદનને તેનું વરદાન પાછું લઈ લેવા પ્રાર્થે છે. પણ એ પ્રાર્થનાના સ્વીકારમાં સમાયેલી નિજ શાસનની નિષ્કળતા મદનના ધ્યાન બહાર રહી શકતી નથી, એટલે વસ્તુસ્થિતિની ખીજ આજી દર્શાવતાં કુશળતાપૂર્વક તે ચિત્રાની હૃદયવીણાના એક સૂક્ષ્મતારને ઝણઝણાવી મૂકે છે—

મદન : ‘પણ હું તારી પાસેથી તે લઈ લઉં તો પ્રિયતમ સમીપ તું કેવી રીતે જીભી શકીશ ? સુખનો પહેલો ઘૂંટડો હજી એણે પૂરો પીધો નથી એટલામાં એના ઓળ પરથી ખ્યાલો ખેંચી લેવો—એ નિર્દય નથી શું ? કેવા શાપપૂર્ણ ક્રોધથી ત્યારે, તે તારા પ્રતિ બેશે ?’

પણ આ યુક્તિપૂર્ણ શબ્દો એ વીરાંગનાને જોળવી શકે તેમ નથી. અસત્ય કરતાં સત્યને તે વહાલું લેખે છે અને પરિણામની લવલેશ પરવા કર્યા વગર પોતાના ભાગ્યવિધાતા મદનદેવને સ્પષ્ટ સુણાવી દે છે—

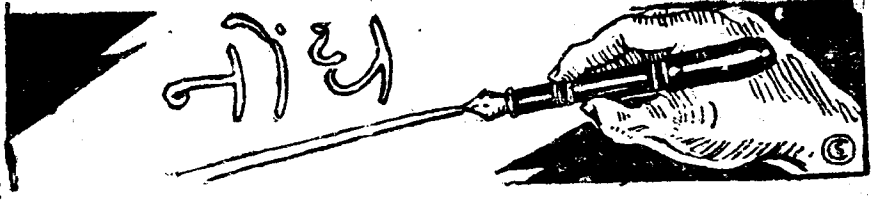
‘આના કરતાં તો તે વધારે સુંદર હશે. આ દંભવેષ કરતાં વધારે ઉન્નત એવી મારી જાતને હું તેની સમક્ષ પ્રગટ કરીશ. તેને તે પાછી ડેલશે—મને તિરસ્કારી મારા હૃદયના ભાંગીને ભૂક્કા કરશે તો તેજ હું શાંતિથી સહી લઈશ’

તે તેનાં નયનમાંથી ભારતકન્યાની મંગલ સમર્પણભાવનાને પ્રસરાવતું, તેની વિશદ-દિવ્ય મહત્તાને સૂચવતું કરુણ છતાં સૌમ્ય દીપ્તિભર્યું હઠીલું તેજ વર્ષે છે.

પણ મદનનો પ્રિય વયસ્ય વસન્ત મિત્રના સામ્રાજ્યને આમ એકાએક તૂટી પડતું કેમ જોઈ શકે ? પુષ્પધન્વાના શૃંગારશાસનમાં પ્રકૃતિમાં માર્દવ પૂરી તેને હરેક રીતે સક્ષળ બનાવવામાં જ તેના જીવનની કૃતકૃત્યતા. મિત્રની સત્તા ટકાવી તેને સમળ બનાવવા અને સાથે જ ચિત્રાને આકર્ષિક આપત્તિમાંથી ઉગારી લેવા તે એક સ્વાભાવિક માર્ગ સૂચવે છે—

‘મારી શિખામણ સાંભળ. શરદ્વાના આગમન સાથે કુસુમઋતુ જ્યારે પૂર્ણ થાય છે ત્યાંને ક્ષણઋતુનો વિજય આવે છે. એની મેળે એક એવો સમય આવશે જ્યારે ત્હારી આતપ-કલાન્ત દેહપ્રભા કરમાશે, અને અર્જુન તારામાં રહેલા સનાતનફલિત સત્યનો આનંદપૂર્વક સ્વીકાર કરશે. અત્યારે તો તારા ઉન્માદોત્સવમાં પાછી વળ, વત્સ !’

(અપૂર્ણ)

ના. મુનશીએ મુંબઈ વિદ્યાપીઠની ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં તેમણે આપેલ છેલ્લા ભાષણમાં પાછલા પૌરાણિક સાહિત્યમાં મહાભારત કે તેની નામાંકિત વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ ન હોવાનું કારણ દર્શાવીને મહાભારતના મહાન યુદ્ધને અને તેનાં લોકોત્તર પાત્રોને કાલ્પનિક પૂરવાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ના. મુનશીની નવું સર્જવાની ભાવના જો કે આવકારપાત્ર છે; પણ કેટલીક વખત નવું સર્જવા જતાં તેઓ જીનાનો એવો ઉચ્છેદ કરી નાંખે છે કે જે ઉચ્છેદ તેમના નવસર્જનથી મળતા લાભ કરતાં અનેકગણો ગેરલાભકર્તા હોય.

તેમણે નવલક્રમી સર્જન અને મધ્યયુગની ઉજ્જવળ અને તેજસ્વી જૈન સંસ્કૃતિ સામે બિનરંગી કાચ ધરી દીધો. તેમણે ચાણક્ય યુગ લીધો અને તેજસ્વી વાતાવરણને મદિરા-મસ્ત ચીતરી બતાવ્યું. તેમણે પૌરાણિક યુગને સ્પર્શ કર્યો ને હિંદની ભવ્ય પ્રાચીન વ્યવસ્થાના સુરેખ દર્શનને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું. અમુક અસ્પષ્ટ ઉલ્લેખોના અસંભવત અર્થ કરીને અને ખીજી બાજુને ઝીલવાના કે ઊંડાણથી જોવાના શ્રમને બિનજરૂરી માનીને તેમણે વશિષ્ઠને ગણિકાપુત્ર ને સત્યવતીને માછીપુત્રી કહી દીધાં. આજે પુરાણોના પૂરતા અવલોકન અને સૂક્ષ્મ મંથન વિના તેઓ મહાભારતને કાલ્પનિક કહેવાની હામ ભીડે છે.

પૌરાણિક સાહિત્યમાં ઉલ્લેખના અભાવે જો મહાભારત બિનઐતિહાસિક ઠરી જતું હોય તો મેક્સમૂલરે પણ જોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ‘અશ્વલયન’ પુરાણનો અને તેમાં દર્શાવેલી મહાભારતની વિગતોનો ના. મુનશીએ અભ્યાસ કરી લેવો ઘટે છે. પણ એ કારણને પૂરતું ગણવામાં ન આવે તો પણ જ્યોતિષ, અન્ય ઉલ્લેખો અને અનુકરણો અને સાંસ્કૃતિક વિકાસક્રમની ગણતરીએ પણ મહાભારતનું યુદ્ધ ઐતિહાસિક જ ઠરે છે.

જ્યોતિષ-ગણતરીએ તો અનેક પ્રમાણો આપીને ‘કેસરી’ ના વિખ્યાત મંપાદક શ્રી. કરંદીકરે તેને ઐતિહાસિક પૂરવાર કરી દીધું છે. ઉલ્લેખ-ગણતરીએ મહાભારતનાં નામાંકિત પાત્રોની યુગજીવન મૂર્તિઓ મળી આવે છે; પ્રાચીન સ્થાપત્યમાં ઠેરઠેર તે યુદ્ધની ઐતિહાસિકતાને ગૂંથી લેવામાં આવી છે; હજારો વર્ષજીવન સાહિત્યકૃતિઓમાં એ યુદ્ધ અને એનાં પાત્રોના ઉલ્લેખ મળી આવે છે; એ કાવ્યની ઐતિહાસિકતા પર તેના અનુકરણમાં યુગો પૂર્વે નવીન સાહિત્યકૃતિઓ રચાઈ છે. અને સાંસ્કૃતિક વિકાસક્રમની ગણતરીએ—

રામાયણયુગ અને તે પહેલાંનાં પણ લાખો વર્ષથી હિંદની મહાન આર્ય પ્રજા જે શસ્ત્રવિકાસ સાધતી આવી તે વિકાસને મહાભારતના નહિ તો ખીજા એવા કયા સર્વસંહારક મહાયુદ્ધના પરિણામે મર્યાદિત કરી નાંખવો પડ્યો? આદિયુગમાં પાષાણશસ્ત્રો, તે પછી ધનુષ્યવિકાસ, પછી તલવાર અને ધીમે ધીમે વ્યાપક સંહારને સહજ બનાવતાં અનેકવિધ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો હિંદમાં વપરાયાં છે અને રામાયણ તેમજ ખીજા યુદ્ધોના ઇતિહાસમાંથી તેના વિગતવાર પૂરાવાઓ પણ મળી આવે છે. આ શસ્ત્રવિકાસ લગભગ વિ. સંવત પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો છે. પણ એ સમયમાં હિંદમાં કોઈ એવું મહાયુદ્ધ ખેલાયું કે જેનું સર્વસંહારક પરિણામ જોઈ પ્રજાને શસ્ત્રમર્યાદા સ્વીકારવાની ફરજ પડી. તે એ મર્યાદા હિંદની

હિંદી સરકારના બજેટમાં રૂ. ૮૨૨૫ લાખની આવકે ૮૨૬૬ લાખનો ખર્ચ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. તેમાં પરદેશી રૂ પર નંખાયેલી જકાત હિંદી મીલઉદ્યોગને ફટકા સમાન છે. હિંદી મીલોને હિંદમાં તૈયાર ન થતું એવું લાંબા તારનું રૂ પરદેશથી મંગાવવું જ પડશે અને તેનો મોંઘો ભાવ આપવો પડતાં તેમના સામેની પરદેશી કાપડની હરિકાષ્ઠ વધારે તીવ્ર બનશે. એ જ બજેટમાં 'ખાંડસારી' ખાંડ પરનો કરઘટાડો તે ખાંડના ગૃહઉદ્યોગને સપડાવવાની એક બાજી સમાન થઈ પડશે. એ ઘટાડાએ ઉક્ત ખાંડનાં કારખાનાંને જે લાભ કરી આપ્યો છે એ કરતાં અનેકગણો ગેરલાભ એણે ખાંડના છૂટક ઉદ્યોગને કર્યો છે. આજસુધી એ ખાંડને લગતી જકાત જે કેવળ કારખાનાંઓને જ લાગુ પડતી તે હવેથી કોલોને પણ લાગુ પડશે. પરિણામે ખાંડ બનાવવાનો છૂટક ઉદ્યોગ જે કારખાનાંઓને ભરવા પડતા અને પોતાને ન ભરવા પડતા કરના લાભ નીચે ટકી રહ્યો હતો અને સફેદ ખાંડ સામે પણ હરિકાષ્ઠમાં ઊભો રહી શકતો તે હવે તદ્દન લાગી પડશે અને હિંદનો એ રહ્યોસહ્યો સ્વદેશી ઉદ્યોગ પણ કેવળ મોટાં કારખાનાંઓના હાથમાં આવ્યો જશે.

x

x

x

હિંદની રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયેલ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝની એ ચૂંટણીમાં થયેલી જીત બ્યાજબી હો કે ગેરબ્યાજબી-પણ એમની જીત સામે અમુક સ્થળે પ્રગટી નીકળેલી રોષ આપણી રાજકીય કચાશ સૂચવે છે.

જે આપણને પ્રજાશાસન પ્રિય છે તે પ્રજાએ ચૂંટેલો પ્રમુખ પણ આપણને શિરોવંધ હોવો જોઈએ. ચૂંટણીમાં કે પ્રતિનિધિસંસ્થામાં સડો કે પક્ષપાતના કારણે જે એમ બન્યું હોય તે સુભાષચંદ્રને એવો પક્ષપાત જમાવવાને જેટલો અવકાશ છે કે ચૂંટાવાના કારણે જેટલો લાભ છે તે કરતાં તે કોઈ સ્વતંત્ર દેશના સત્તાધારી પ્રમુખને એવો પક્ષપાત જમાવવાને અનેકગણો અવકાશ હોય; ચૂંટાવાના કારણે અનેકગણો લાભ હોય. હિંદનો કેળવાયેલ મહાસભાવાદી વર્ગ પોતાનો પ્રજાકીય નાયક ચૂંટી લેવાને અસમર્થ હોય એ કરતાં તે જ્યાં મિત્રજનવાયલ વર્ગને પણ અધિકાર હોય છે એવા સ્વતંત્ર દેશની ચૂંટણી વધારે બુલભરી અને અસ્થાને લેખાય. છતાં પ્રજાતંત્રવાદી દેશોમાં બહુમતિએ પ્રમુખ ચૂંટાય છે; ને નિવૃત્ત થતો પ્રમુખ તેને અભિનંદન આપે છે.

પ્રજાતંત્ર જે આપણને પ્રિય હોય તે પ્રજામત પણ પ્રિય હોવો ઘટે. પ્રજાવાદની છાયા નીચે વ્યક્તિતંત્રવાદ ન પોષી શકાય. કાં તે પ્રભુતાવાદી હીટલર બનવું જોઈએ, ને નહિતર અમેરિકાનો પ્રમુખ-કે જે નવો ચૂંટાયેલ પ્રમુખ કેવો છે એનો વિચાર પણ કર્યા વિના તેને અભિનંદન આપી, બીજે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય, નિવૃત્ત બની જાય.

x

x

x

શ્રી. ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલે 'પ્રસ્થાન' ના કાર્તિક માસના અંકમાં જૈનોના પરમ પવિત્ર આગમગ્રન્થ 'ભગવતીસૂત્ર' માંની અમુક પંક્તિઓનો અનર્થ કરી જગતની વિરલ અહિંસામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર પર માંસાહારનો આરોપ ઓઢાડી દીધેલો. એ આરોપને તે જો કે, શ્રીયુત પટેલે કરેલો અર્થ કેટલો અસ્થાને અને અમંભવિન છે એ દર્શાવી મહાન જૈનાચાર્યોએ અને નામાંકિત વ્યાજ્ઞણ પંડિતોએ હાસ્યાસ્પદ ઠેરવી દીધો છે. પણ એ આરોપ અંગેની ચર્ચા હિંદની આર્ય પ્રજા પર ઓઢાડાયેલ એ જ આરોપને પણ અસ્થાને ઠેરવવાનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરે છે.

૫૫૬ .. સુવાસ : ફાલ્ગુન ૧૯૬૫

પાશ્ચાત્ય પ્રજ્ઞના આશ્રયે કરેલા અભ્યાસના પરિણામે, માંસાહાર માટે આપણો માર્ગ ખુલ્લો કરવાને, આપણામાં જેમ મહાવીર સમી પરમ અહિંસામૂર્તિને માંસાહારી ઠેરવવાની વૃત્તિ જન્મી અને એ માટે અર્ધભવિત અર્થને પણ અંધભ્રમણ કરવાની આપણે જેમ ખાલચેષ્ટાઓ કરી એમ યવનપ્રજ્ઞના સંસર્ગે કરેલા અભ્યાસના પરિણામે તેમની પાસેથી અવળા અર્થ શીખી કેટલાક મધ્યકાલીન પંડિતોએ ભારતની મહાન પ્રાચીન વિભૂતિઓના નામ પર માંસાહાર ચડાવી દષ્ટ યવનકાલીન હિંદની પ્રજ્ઞને માંસાહારના પન્થે ચડાવી દીધી હોય એમ કાં ન બને ?

ને વસ્તુસ્થિતિ પણ મોટેભાગે એવી જ છે. યવનોના સંસર્ગમાં આવી તેમના હાથે કેળવાયા પહેલાં હિંદની આર્ય પ્રજા માંસાહારી હતી એમ સિદ્ધ કરવાને એક પણ ચોક્કસ પૂરાવો નથી. રન્તિદેવ ને વશિષ્ઠના નામે ચડાવી દેવાયક ગોવધ તો અસ્થાને કરી ચૂક્યો છે. એક અનાય -પારધીના હાથે થતી કૌંચપક્ષીની હિંસા જેમ્ રામાયણના જગવિખ્યાત આલેખકનું હૈયું તીક્ષ્ણ વેદના અનુભવે છે; રામાયણ-મહાભારતનાં નામાંકિત પાત્રોના ભોજનવર્ણન પ્રસંગે માંસનો ક્યાંય સ્પષ્ટાર્થ નિર્દેશ નથી જણાતો; રાજવંશી કુમારોને ધનુર્વિદ્યા શીખવવાને પક્ષીઓ પણ મોટે ભાગે લાકડાનાં જ વપરાતાં; પરમ અહિંસક જૈન સાધુઓ, દુષ્કાળના સમયમાં દિવસો સુધી સપ્તાર અન્દ્રગુમતી સાથે જ ભોજન લે છે; ચાલુક્યના નામે ચડાવાયક અર્થશાસ્ત્ર સિવાય હિંદની નગરીઓના વર્ણનપ્રસંગે ક્યાંય કતકખાનાનો ચોક્કસ નિર્દેશ નથી- આ સર્વ જોતાં લાગે છે કે યવનોના સમાગમ પહેલાં, અને પરમ સૂત્રોના અર્થને પોતાના અંગત લાભને ખાતર અવળી દિશાએ દોરી અને એને અનુકૂળ નવાં સૂત્રો ગૂંથી પ્રજ્ઞને ખાડામાં ગમડાવી નાંખનાર વ્યક્તિઓના જન્મ પહેલાં હિંદની આર્ય પ્રજામાં ક્યાંય માંસાહાર કે પશુહિંસાનું નામ નહોતું.

આ માન્યતા સૂક્ષ્મ પૂરાવાઓ સાથે સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે. પણ તે માટે ટૂંક નોંધમાં પૂરતો અવકાશ ન હોય આવતા અંક તે એક વિસ્તૃત લેખ રૂપે પ્રગટ કરવાની આશા રાખીએ છીએ.

લેખનોંધ : 'વટપદ્મના ઐતિહાસિક ઉદ્ભવો' ની લેખમાળાના બાકી બે હપ્તા હવે પછીના અંકમાં.

સુધારો : આ અંકના ૫૧૫મા પાના પર, પાંચમી લાઇનમાં, 'સુદિવ્ય ગુજને'ને સ્થળે 'સુદિવ્ય તુજ ગુજને' એ રીતે સુધારીને વાંચવું.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા—

“ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ' તરફથી ૧૯૩૯ના વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યની સમીક્ષા કરવાનું કાર્ય શ્રી. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી અને શ્રી. પ્રો. વજ્રરાય સુકુંદરાય દેસાઈને સોંપવામાં આવેલ છે. તે આથી સૌ પ્રકાશકા અને લેખકોને વિનંતી કરવાની જે તેઓનાં પ્રકાશનો નીચેના સરનામે મોકલી આપી સમાને આ કામમાં સહકાર આપે:-

શ્રી. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી,

એમ. ટી. બી. કોલેજ,

આથવા લાઇન્સ, સુરત.

શ્રી. ઇચ્છારામ દવે

માનદ્ મંત્રી વતી.

યોગી કોણ ?—લેખક : શ્રી દિવ્યાનંદ; પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્યમંદિર. ૨૪૫૬,
ભદ્ર, અમદાવાદ; કિંમત : ૧-૪-૦.

‘જાગિની’ અને ‘પ્રીતમની પ્યાસ’ના જાણીતા લેખકની આ ત્રીજી કૃતિ તેમની પ્રથમની એ કૃતિઓએ વરી લાવેલ કીર્તિમાં ઉમેરો કરે એવી છે.

એક અબ્યાસી અને વિશદ ભાવનાશીલ વિદ્વાન પ્રો. દેવપ્રસાદની સુશીલ છતાં આશા-
ધેલી પત્ની માલિની, પતિની ગેરહાજરીમાં, સ્નેહી ડૉ. રમાકાન્ત સાથે એક પ્રસંગે ફસાઈ
જતાં, તેના યોગે, શરદ નામે પુત્રને જન્મ આપે છે. ડૉક્ટર તો માલિનીનો સહવાસ સદૈવ
અંખે છે પણ એ સુશીલ નારીના તીવ્ર કપકાથી તેની સાન કેકાણે આવે છે અને તે આપઘાતને
માર્ગે વળે છે; પણ એન જ્યવતીનાં સૂચક વેણથી પતનના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તે સેવાનો
માર્ગ સ્વીકારે છે. પ્રો. દેવપ્રસાદ માલિનીના એ પતનને ગુપ્ત રીતે જાણી જવા છતાં મૈત્ર
સેવી પરાયા પુત્રને તે પોતાના તરીકે ઉછેરે છે. પણ જ્યારે પ્રોફેસરનો એ પુત્ર ડૉ.
રમાકાન્તની પુત્રી કુંજન સાથે સ્નેહ વાંછે છે ત્યારે, તે કારણે સંતાપ અનુભવતી પત્નીને
સાન્તવન આપવા પ્રોફેસર ડૉ. રમાકાન્તને એ અને વચ્ચેના સ્નેહને અટકાવવા વીનવે છે.
તે પ્રસંગેજ માલિની અને ડૉ. દેવપ્રસાદની સાચી મહાનુભાવતા અનુભવે છે પત્નીની પ્રેમવેદી
આશાઓ ન સંતોષવા માટે ડૉ. પ્રોફેસરને કંઈક કપકા આપે છે પણ પછી તેની મહત્તાથી
અંગૂઠા, પોતાની નાલેશીના ભોગે પણ તે પુત્રી આગળ પટ ખોલવાની ભાવના દર્શાવે
છે. તે પરિણામે પુત્રીના મુખે શરદને ઝમ્મની ના કહેવરાવી દષ્ટ તે માલિની અને તેના પુત્રની
વિશુદ્ધિ સાચવી રાખે છે.

દેવપ્રસાદ, રમાકાન્ત, જ્યવતી, કુંજન, માલિની અને તેનો દાદો—એ બધાં ખીજના
સંતાપ, સ્નેહ તે વિશુદ્ધિને ખાતર એવી શાંત વ્યથા સહી લે છે કે તેમાંથી યોગી કોને ન કહી
શકાય એ વિચારણીય થઈ પડે એવું છે. પ્રો. દેવપ્રસાદનું પાત્ર, કંઈક અંશે, શ્રી રવીન્દ્રનાથના
‘ઘરે આહિરે’ના નિખિલની સમાંતર, તે માલિનીનું પાત્ર અદ્યાંશે ‘વિમલા’ની સન્નેડમાં
ભલું રહી શકે એમ છે.

પણ આ નાટકની ભાવના અને મહત્તા ‘ઘરે આહિરે’ કરતાં ખૂબ નીચે ગતરી
જાય છે. પોતાનાં પતનને સહી લેવું એ જોઈલું વિરલ છે એટલું જ નુકશાનકર્તા એ રીતે
સહન કરી લેવાની વૃત્તિઓ કેળવવી એ છે. જ્યાં અસહ્ય છે ત્યાં પ્રસંગે સહ્ય બનાવવું એ
શોભારૂપ છે, પણ અસહ્ય સહ્ય તરીકે સ્વાભાવિક બની જાય એ નીતિવાતક છે.

અમુક ભાવનાનું પ્રતિપાદન કરવાનું હોય નાટક કેટલેક સ્થળે ચર્ચાત્મક બની જાય છે છતાં
એનો વેગવંત પ્રવાહ વાંચકને ખેંચી રાખે એવો છે. પાત્રનિરૂપણ કેટલેક અંશે સુરેખ રહી શક્યા
છતાં શૈલી વાસ્તવિકતાની ભૂમિકા છોડી કદપનાના પ્રદેશમાં વધારે દોડી જાય છે. ભાષાનો
આંડખર, અને જોડણી અને વ્યાકરણની ભૂલો કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં છે. કલાત્મક નાટક તરીકે
મહદંશે સફળ ન ગણીએ તો પણ આ પુસ્તક આવકારપાત્ર સાહિત્યકૃતિ તો છેજ.

યુગદર્શન—લેખક અને પ્રકાશક : મૂલજીભાઈ પિતાંબરદાસ શાહ, ‘સાહિત્ય ભૂષણ’;
રાવપુરા, વડોદરા, કિંમત : ૧-૦-૦.

રંગભૂમિ માટે લખાયેલ આ નાટકનું સાહિત્યકૃતિ તરીકેનું અવગોચન અસ્થાને લેખાય:
જેમ ના. મુનશીનાં નાટકો સાહિત્યકૃતિ તરીકે ગમેતેવાં વિરલ છતાં રંગભૂમિ પરથી

૫૫૮ .. સુવાસ : ફાલ્ગુન ૧૯૯૫

લખાયેલ એમનું અવલોકન એ વિરલતાનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન ન કરી શકે એમ અહીં પણ કંઈક એવીજ તુટીની સંભવિતતા રહી જાય.

નાટકનું નામ કવિ શ્રી ન્હાનાલાલની પણ કોઈક કૃતિને શોભાવે એવું છે. નાટકનું વસ્તુ અને તેની ગૂંથણી પણ સામાન્ય અને મધ્યમ વર્ગનાં માણસોને ગમી જાય એવાં છે. સમાજનાં વિધવિધ ક્ષેત્રોનું દર્શન કરાવવાનું હોઈ નાટકનો પ્રવાહ વિવિધરંગી અને ગયો છે પણ રંગભૂમિ પર, સંભવિત છે કે, એ વિવિધતાજ વિશેષ પ્રમાણમાં દીપી ઊઠતી હોય.

અસ્થાનવર્તી દોષો કંઈક અંશે વિશેષ પ્રમાણમાં છતાં, વિનોદભરી શૈલીમાં, સમાજનાં ભુદાં ભુદાં ઘરોનું દર્શન, વાંચવું ગમી જાય એવી ઢળે કરાવવામાં આવ્યું છે. વાતાવરણ કેટલેક અંશે મા. મુનશીના 'આત્મકિત'ને સમાતર રહે છે.

અજ્ઞાતજ્ઞાલોકો (અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક)—કર્તા : મુનિ શ્રી ન્યાયાવિજ્ઞયજી, પ્રકાશક : શ્વેતાંબર જ્ઞેન મુર્તિપૂજક સંઘ, જામનગર.

અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક નામના પોતાના સુવિખ્યાત સંસ્કૃત ગ્રન્થનું મુનિશ્રીએ પ્રાકૃતમાં કરેલું આ ભાષાંતર છે. પ્રાકૃતની સાથેસાથે અંગ્રેજી અનુવાદ પણ આપવામાં આવ્યો છે.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં વિદ્વાન મુનિશ્રીએ પ્રાકૃત ભાષામાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખી છે અને તે પછી અંગ્રેજી આમુખમાં શ્રી. ત્રિવેદીએ મુનિશ્રીના પ્રશંસાત્મક પરિચય સાથે ગ્રન્થનું પણ વિહંગાવલોકન કરાવ્યું છે.

આ ગ્રન્થમાં અધ્યાત્મનું પ્રાથમિક દર્શન; યોગ, તેનો ક્રમ અને તેનાં સ્વરૂપ; ઇન્દ્રિયજ્ઞ્ય; અને ધ્યાન-વગેરે સૂક્ષ્મ વિષયોની મુનિશ્રીએ સુંદર છણાવટ કરી છે. અંગ્રેજી અનુવાદ સુરેખ અને સુવાચ્ય અને શક્યો છે.

પૂજા સંગ્રહ—પ્રકાશક : ભની ખહેન; શાન્તિકુંજ, અમદાવાદ.

સ્વ. ધીરજલાલ પાનાચંદ શ્રીકૃના સંસ્મરણાર્થે એમનાં ધર્મપત્ની ખહેન ભની તરફથી ભુદા ભુદા મહાન જ્ઞેનાચાર્યોએ રચેલી ને જ્ઞેનોના ધાર્મિક ઉત્સવોમાં અતીવ ઉપયોગી એવી પૂજાઓનો આ સંગ્રહ સુયોગ્ય રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. વ્યવસ્થિત ક્રમમાં ગોઠવાયેલી જરૂરી એવી દરેક પૂજાઓ અને તેમાં જળવાયેલ શુદ્ધિ અને આવકારદાયક છે.

લલિત કાવ્ય સંગ્રહ—કર્તા : સ્વ. કવિ લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ; સંગ્રહકર્તાઓ : શ્રી પ્રસન્નરાવ લલિતાશંકર વ્યાસ અને વાસુદેવ વામનશંકર દીક્ષિત; પ્રકાશક : પ્રસન્નરાવ લલિતાશંકર વ્યાસ, નાગરફળીઆ, સુરત. કિંમત : ૧-૪-૦.

કવિ લલિતાશંકર વ્યાસને પણ પોતાનો યુગ હતો. પચાસેક વર્ષ પર ગુજરાતમાં લજવાતાં નાટકોના લેખક તરીકે કે અનેક પદો અને કવિતાઓના રચનાર તરીકે તે કદાચ તેઓ જૂની પણ જવાયા હોત. પણ ગુજરાતી વાંચનમાળાની પાંચમી ચોપડીમાં 'પરેશા વિશ્વેશા, અકલિત તહારી કૃતિ ગતિ'ની કવિતા વાંચતા અને ગોખતા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને મન તેઓ હજી જીવંત છે.

આ સંગ્રહમાં તેમની સુંદર કવિતાઓ, સારાં લજનો અને ઓધભર્યાં પદો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે. નવીન પ્રવાહમાં ખૂબજ વિકસી ગયેલી આજની કવિતાસૃષ્ટિમાં આ સંગ્રહ કદાચ અમત્કારિક ઉમેરો નહિ કરે પણ ગુજરાતી કવિતાના વિકાસમાર્ગના એક પ્રાથમિક પગથિયા તરીકે અને પચાસેક વર્ષ પૂર્વેના શિક્ષિત વર્ગની સુંદર ધાર્મિક ભાવનાના સ્વરૂપદર્શન તરીકે આ સંગ્રહ પ્રશંસનીય છે.

નવીન બાળપોથી (ભાગ પહેલો)—લેખકો અને પ્રકાશકો : જીવણલાલ લ. પટેલ અને જગજીવન ન ઝોઝા; યુ. એ. વ. હાઈસ્કૂલ, ૨, વૅલ્થ રોડ, રંગુન. કિંમત : ૦-૧-૦,

શિક્ષણ-સંસ્કૃતિ-સાહિત્ય : મા. મુનશીના કહેવા પ્રમાણે મહાભારતનો ઇતિહાસ કાલ્પનિક છે; એવું કોઈ યુદ્ધ હિંદમાં થયું જ નથી. મુંબઈ યુનીવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલર શ્રી. ચંદાવરકર નિવૃત્ત થતાં તેમના પદે શ્રીયુત્ મસાણી ચૂંટાયા છે. અમદાવાદમાં મહાંત રામબલીલાના પાંચ લાખના દાનથી બંધાનાર સંસ્કૃત-વિશ્વવિદ્યાલય. કલકત્તા—યુનીવર્સિટીની આ સાલની મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ૪૪૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ બેસે છે. મુંબઈમાં સવા લાખના ખર્ચે લાયબ્રેરીમાં બંધાયેલ ભગ્વૈન જૈન મંદિર. ગુજરાત સાહિત્યસભાએ આ સાલનો મુવર્લ્ચન્દ્રક શ્રી. કનુ દેસાઈને આપ્યો છે. કલાપિ-ન્યયતિ પ્રસંગે શ્રી. ધૂમકેતુ, શ્રી. નવવરામ ત્રિવેદી વગેરે સહિત્યકારોએ એ અશુકવિનાં ગાયેલાં ગુણગાન. લાડીરાજ્યે કવિ શ્રી. ન્દાનાલાલને કંઈક સમય પહેલાં ડા. ૧૫૦૭નું વર્ષાસન બાધી આપેલું, આ સમયે કવિ શ્રી. ખખરદારને ડા. ૧૦૦૭નું વર્ષાસન બાધી આપવામાં આવ્યું છે; વિક્રમ અને ભોજ કરતાં આપણે તેા આપણા યુગને વધારે પ્રગતિમાન માનીએ છીએ ને! કવિવર રવીન્દ્રનાથને જગવિખ્યાત બનાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપનાર અને ગીતાંજલિના આમુખલેખક આચરેન્દના મહાન કવિ ચિટસનું અવસાન. વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વેગીલી બનાવનાર શ્રી. મેતીલાલ અમીનનું અવસાન.

ઉદ્યોગ-સમૃદ્ધિ : સ્થિરને સોનાનું ધોરણ છોડયા પછી, એક મુંબઈ અંદરથીજ, સરકારી આંકડા પ્રમાણે ૩ અબજ ૧૮ કરોડ ૫૬ લાખનું સોનું પરદેશ સિધાવ્યું છે; હવે કૃષ્ણ સ્ત્રીઓને જરૂરી અલંકારો અને મંદિરો એ એ સ્થળે કંઈક સોનું વહી ગયું છે. તાતા સન્સ કાઠિયાવાડમાંથી કિંમતી રસાયણો મેળવવાને પાંચ કરોડની મૂડીથી એક નવું જંગી કારખાનું બંધ કરવાની યોજનાએ ઘડે છે. ગુહઉદ્યોગની દિવાસળીને રક્ષણ આપવાને વડીધારાસભાએ સરકારને એક કરોડની ભલામણ કરી છે. નવા બજેટમાં મુંબઈસરકારને દારૂનિષેધના કારણે આવતી દોઢ કરોડની ખોટ વીજળી, શહેરી મિલકત, છાપાંઓની હરિકાઈ

આલશિક્ષણને વિકસિત અને રસિક બનાવવાને જગતભરમાં અને ગુજરાતમાં પણ આજે જુદા જુદા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. તે માટે અવનવાં આકર્ષક પાઠ્ય પુસ્તકો રચાય છે. આ બાળપોથી એવાં પુસ્તકોમાં પ્રશંસનીય ઉમેરો કરે છે.

ચિત્રો આકર્ષક અને અક્ષરગોઠવણી વિવિધરંગમાં હોઈ બાળકોને આ પોથી સહેલાઈથી ગમી જશે. પૂઠું અને તેના પરનું ચિત્ર જો વધારે આકર્ષક રંગમાં હોત તો બાળકો તેને વધારે સહેલાઈથી ઝડપી લઈ શકત.

બાલપાઠો (બાલ વાચનમાળા પુસ્તકો ૩૦૦) —લેખક અને પ્રકાશક : સોમાભાઈ કીશોરભાઈ પટેલ, સુણાવ. કિંમત : ૦-૨-૦.

ઉપરના જેટલો જ આવકારપાત્ર આ પણ એક ઉમેરો છે. અંદરનો ભાગ સચિત્ર નહિ છતાં શબ્દગોઠવણી આકર્ષક અને સુવાચ્ય છે. બાલ રૂપરંગ પણ બાળકને આકર્ષી લેવા માટે પૂરતાં ગણી શકાય એવાં છે.

રવીકાર-

પુસ્તકો : મદાલસા, ઉપદેશસાર. **નિવેદન :** જામનસરનું સૂર્યગ્રહ.
ત્રિમાસિક : ફાર્થસ ત્રૈમાસિક, કુસુમ, માધુરી : જન્યુ-માય; જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર, દેશી રાજ્ય : ઓક્ટો-ડીસે. **માસિક :** ખેતીવાડી વિજ્ઞાન, જૈન સત્યપ્રકાશ, વ્યાયામ, શૈરમ, બાલવાડી, સ્ત્રીબાધ, નવચર્યાના, ગીતા : ફેબ્રુઆરી; પ્રસ્થાન : માગશર; આમસેવા, આલમિત્ર, આત્માનંદ પ્રકાશ, બાલજીવન, વૈદ્યકદેવતરુ, શિક્ષણ પત્રિકા, કલ્યાણ, અનાવિલ જગત, ગુજરાત શાળાપત્ર કચ્છી દશા ઓસવાલ: માય. પાક્ષિક: ઓસવાલ નવયુવક, હુન્દુભિ: અકવાડિકો: પ્રજાબન્ધુ, નવસૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન, ગુજરાતી, સ્ત્રીસંકિત, જૈન જ્યોતિ.

અને સુભરાજ અને રેશમી કાપડ ઉપર કર નાંખીને પૂરી કરવામાં આવશે. નવા બજેટમાં રેલવેની પોણા પંચાણું કરોડની આવકની ગણતરી, પણ ખર્ચ વધવાથી પુરાંત બે જ કરોડની. હિંદી સરકારના નવા વર્ષના બજેટમાં ૮૨ કરોડ ૧૫ લાખની આવકે ૮૨ કરોડ ૬૬ લાખના ખર્ચનો અડસટ્ટો.

સ્ત્રી-જીવન : મુંબઈ પ્રાંતીય મહિલા-પરિષદ ને પ્રદર્શનની શ્રીમતી મુનશીના હાંથે થયેલી ઉદ્ઘાટનક્રિયા. લેડી સ્ટીવન્સનના પુનર્લગ્ન પ્રસંગે તેમના પુત્રેજ આપેલું માતાનું કન્યાદાન. લોર્ડ સેફ્ટસબરીના કહેવા પ્રમાણે ઇંગ્લાંડને ઊગરતી પ્રભાના હિત માટે કુવામાંથી હાથે જ પાણી ખેંચતી મજબુત સ્ત્રીઓની જરૂર છે. ગયા વર્ષની સર્વશ્રેષ્ઠ દેશ રૂપસુંદરીઓમાં ડચેસ ઓફ વિંડસરનો ખીન્ને અને બેગમ આગાખાનનો પાંચમો નંબર આવ્યો છે. એ દેશી રૂપરાણીઓને કાપડખર્ચ એ વર્ષમાં વગભગ ત્રીસ લાખ રૂપિયા થયેલો.

દેશી રાજ્યો : જયપુરની પ્રજાકીય લડત સામે જરૂર પડે તો મશીનગન પણ વાપરવાનો ત્યાંના ગોરા પ્રધાનનો નિશ્ચય; શ્રી. જમનાલાલ બબ્બની ધરપકડ; રાજકોટની ઉચ્ચ બનેલી લડત. પૂ. કસ્તુરબા, મણીબહેન પટેલ, મૃદુલા શેઠ વગેરેની ધરપકડ. સત્યાગ્રહીઓ પર અત્યાચાર; પૂ. મહાત્માજી તપાસ અર્થે; શાંત સમાધાન માટે તેમના ઉપવાસ; ને છેવટે વાઘસરોયની દરમિયાનગીરીથી થયેલું સમાધાન. હાંબડીમાં ગુંડાગીરી, પ્રભ-પરિષદને વિખેરી નાખવાના પ્રયત્નો. જુનાગઢ, હૈદરાબાદ, કૃતિયાણા, રાધનપુર વગેરે રાજ્યોમાં પ્રભ પર ચાલતું દમન. પંડિત જ્વાહરલાલના પ્રમુખપદે હુચિયાનામાં મળેલી રાજસ્થાન પ્રજાપરિષદની બેઠક. ગાયકવાડ નરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવનું અવસાન. તેમના પૌત્ર શ્રીમંત પ્રતાપસિંહરાવને વડોદરાના ગાદીપતિ તરીકે કરાયેલું રાજતિલક. શ્રીમંત પ્રતાપસિંહરાવે સ્વ. નરેશ પાંચ વર્ષ માટે મહેસૂલમાં કપૈલા સવા એકનીસ લાખના ઘટાડાને કાયમીરૂપ આપ્યું અને સ્વ. નરેશના સ્મારક માટે રૂ. એક કરોડ આપ્યા. ત્રાવણકોરના ખ્રિસ્તીઓ પ્ર.યે કડકાઈ દાખવવામાં આવે છે તે સામે મ. ગાંધીજીનો વિરોધ.

રાષ્ટ્ર : ત્રિપુરી-મહાસલાના પ્રમુખ તરીકે શ્રી સુભાષ બોઝની વરણી. પ્રમુખ તરીકે શ્રી સુભાષ બોઝ ચૂંટાવાના કારણે કારોબારીના તેર સભ્યોએ આપેલાં રાજીનામાં. મુંબઈની મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસે મેળવેલો ઝળકતો વિજય. વડીધારાસભામાં પસાર થયેલું મુસ્લીમ તહીફ-ખીલ. ધંધુકામાં મળેલી રાજપુત પરિષદે સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ અને કોંગ્રેસની રાજપુતવિરોધી નીતિ સામે દર્શાવેલો વિરોધ. ખર્માં રમખાણ. સરહદના પ્રધાનો અને તેમના અમલદારો વચ્ચે વધતો જતો મતભેદ. દેશ ઈસ્માઈલખાનમાં ભયંકર કોમી રમખાણના કારણે તારાજ થયેલી ૧૧૦ દુકાનો. લખનૌ અને કાનપુરમાં કોમી હુલ્લોડો. બેરિસ્ટર સાવરકરના મતે હિંદની પ્રજાકીય પરદેશનીતિ કેવળ રક્ષણાત્મક હોવી ઘટે. મુંબઈના એક વખતના ગવર્નર, થોડાક સમય પરના હિંદના કામચલાક વાઘસરોય અને બંગાળના ગવર્નર લોર્ડ બ્રેખોર્નનું, આંતરડાના સોભ પરનું ઓપરેશન નિષ્ફળ જતાં, થયેલું અવસાન. શ્રી સુભાષચન્દ્ર બોઝની માંદગી.

પરદેશ : જાપાને હૈતાન ટાપુને લીધેલ કબજો. ફ્રાન્સે અમેરિકાને ૧૯૩૮માં ૧૦૦ અને ૧૯૩૯માં ૫૦૦ લશ્કરી વિમાનો બાંધવાની આપેલ વરદી. હર હીટલરે જાહેર કરેલી ઇટલિ અને જર્મનીની અતૂટ લશ્કરી એકતા. ફ્રેન્ચ વડાપ્રધાને ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે એવીજ એકતા દર્શાવી અને મી. ચેમ્બરલેઈને એ માન્યતાને ટેકો પણ આપ્યો. ફેસીસ્ટ ગ્રાન્ડ કાઉન્સિલની ઝંગી સભામાં હીટલરના ભાષણ માટે સંતોષ દર્શાવવામાં આવ્યો અને જર્મનીની સંસ્થાન વિષયક માગણીને વ્યાજબી ઠેરવવામાં આવી, તેમજ ઈટલિના સામાજિક કાયદાની પુનર્ઘટના સંબંધી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ઈટલિ અને જર્મનીમાં લોકસત્તાવાદી દેશોને ઉશ્કેરતી પ્રે. રૂઝવેલ્ટની પરદેશનીતિ સામે હુમલા. રૂઝવેલ્ટે જાહેર કરેલી જગતના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાને વાંછતી પોતાની પરદેશનીતિ. ઇટલિ, જર્મની, જાપાન, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ ને અમેરિકાએ રાષ્ટ્રસન્નતામાં આદરેલી વિનાશક હરિકાઈ. જાપાને આવતા વર્ષ માટે મંજૂર કરેલું એકત્રીશ કરોડ પાઉન્ડનું ખાસ લશ્કરી બજેટ-જેમાંથી સાડા સત્તાવીસ કરોડ પાઉન્ડ ચીનના યુદ્ધ પાછળ ખર્ચવાની ગણતરી. જાપાને બંધ કરેલો પર્લ નદીનો માર્ગ. પેલેસ્ટાઈન પરિષદનું ખરાબ ચઢેલું નાવ. જરૂસલેમમાં કફરુ-ઓર્ડર. ચીનના પરદેશમંત્રીનું ખૂન. સ્પેનના આંતરિક યુદ્ધમાં ફ્રાન્કોએ ખાસલિના પર મેળવેલો વિજય, સમાજવાદી સરકારની નાસબાગ; અમેરિકા સિવાય જગતના લગભગ દરેક દેશો કરેલો ફ્રાન્કોની સરકારનો સ્વીકાર. જુના પોપનું અવસાન. નવા પોપ તરીકે એક રાજદ્વારી રોમન કાર્ડીનલ ચૂંટાતાં ઇટલિમાં ફેલાયેલી હર્ષનો ઢાગણી.

Specimen—extracts
from
Ancient India Vol. II.

[For other particulars, see advertisement elsewhere in this number]

We do not know what his name must have been according to astrological position of constellations at the time of his birth. Jaina books state that his name was Samprati⁹. Sometimes it is written as Sampatti—possibly given to him due to his possessing a vast amount of riches. Aśoka had given him the name Priyadarśin¹⁰, which he got inscribed in the rock and pillar edicts due to his respect for his grandfather. The Purāṇas state that the name of the successor of Aśoka was Indrapālit, which may have been another name of Priyadarśin¹¹. Certain it is that the king who succeeded Aśoka on the throne was his grandson Samprati by name¹². Greek books have called him Amitrochades¹³; Jaina books have given him a similar name, Amitrāghāt¹⁴.

Some scholars say that one of his names was Daśarath.

(9) In Māgadhī language, the name is Samprati. (J. S. L. Saṅgraha, pp. 41).

(10) G. V. S. Aśoka, pp. 6:—"Priyadarśin" means, "One who looks (at others) with love" or "one who is dear to the sight". Cf. pp. 249. Some scholars think that "Priyadarśin" is a mere epithet. Really speaking it is a proper noun.

Smith, Aśoka, pp. 22, f. n. no. 2:—"I do not deny that the chronicles of Ceylon used Piyadasi and Piyadassan as quasi-proper names; but I affirm that, in the inscriptions the titles are not used.

(11) This name is discussed later on.

(12) Rāsamālā, vol. I. pp. 7, (London, 1856 edi.); "Samprati is a fabulous prince". The reader will see that this observation is quite false.

(13) I. C. C. (Hultzch), Aśoka, pp. 35, and line 25 of 31; Bhilsā Topes, pp. 92; for further details read the next chapter.

(14) Scholars have ascribed this name to Bindusār on the theory that Sandrecottus was Chandragupta. This name belongs to Priyadarśin, while Bindusār's another name was Amitraketu. Pp. 204 f. n. no. 41 and 43.

Though this contention is questionable, yet we have to admit that there was a governor of Magadh, by name Daśarath¹⁵ and that he was the grandson of Aśoka¹⁶. Samprati's seat of capital was however, Ujjaini, and hence he was not the same individual as Daśarath. The Nāgārjuna cave inscription states the number of the year of the reign of Daśarath, in which he gave certain things in charity. The word "reign" may be taken to mean that Daśarath gave things in charity in the particular year of the reign of Priyadarśin under whose power he was the governor of Magadh, and that the things were given in charity by Priyadarśin's order.

On the other hand, we definitely know that one branch of the Maurya dynasty ruled over Bengal and Behar—the original Magadha province—in the 2nd and 3rd centuries A. D. This leads us to the conclusion that a separate and independent branch of the Maurya dynasty must have been established over Magadh during the rule of Priyadarśin and that this Daśarath must have been the first king of this branch. It was probably established in the same year in which Priyadarśin became full-fledged emperor and hence the number of the year of the giving of charities by Daśarath coincides with the number of the year of Priyadarśin's reign¹⁷.

This Daśarath was certainly the grandson of Aśoka; but what was his father's name? When Aśoka was the governor of Ujjain, he had two sons, Kuṇal and Mahendra. We know, however, that when, after Bindusār's death, Aśoka went to Pāṭliputra with his family, Kuṇal's mother—Kañchanmālā—could not accompany him because she was far advanced in pregnancy¹⁸ and that soon after giving birth to a child, she had died. If that child were male-child, Kuṇal must have had a younger brother¹⁹.

(15) See the chronological list on pp. 236 above.

(16) J. O. B. R. A. S. XX, pp. 367:—"The Viṣṇupurāṇ gives Daśarath as the name of Aśoka's grandson and immediate successor". For explanation and details about this, see the appendix at the end of the volume.

(17) This matter is already discussed once; for details read the appendix at the end of the book.

(18) Pp. 231, f. n. no. 28 above.

(19) Pp. 239 and pp. 231, f. n. no. 28.

Prince Mahendra had renounced the world and had entered the Buddhist order²⁰, while he was unmarried. So there is no question of his having had any children. After Kuṇāl's blindness, the next heir to the throne must have been either Kuṇāl's son, or in his absence another grandson, if there were any. We know that as long as Priyadarśin was not born, Aśoka had appointed his "grandson" Daśarath as his successor; and hence it is not unreasonable to come to the conclusion that this Daśarath was the son of the younger brother of Kuṇāl—the brother whose name we have yet to find out²¹. Daśarath must have been elder than Priyadarśin, who has born in A. M. 223=304 B. C.²², when Kuṇāl was 32 to 33 years old²³. This means that Kuṇāl had a son many years after his marriage²⁴. His younger brother, who was his junior by a couple of years only, must have had a son much earlier than that and this son must have been Daśarath, who was thus elder than Samprati²⁵. Aśoka must have declared

(20) Pp. 237 above.

(21) See the chronological list on pp. 236.

(22) The Christian New Year begins nearly two months and some days after the Hindu New Year (Vikram Erā). Hence, when we want to give the date of any event that has taken place during these intervening days or immediately after that, we are required to state two years of the Christian Era, viz. 304-303. He was born during the ascendancy of the Puṣya constellation, i. e. in the bright half of Poṣa. There were no two Poṣas during that year, otherwise one of them must have been stated as Adhik. Such "Adhik"—(additional)—months could be included during two months only—Poṣa & Aṣāḍh. (K. S. S. Com. pp. 131 and my article in the Chaitra Number of "Jaina Prakāśh.") Taking all these things into consideration, his birth must have taken place on the 10th to 15th day of Poṣa. The full-moon day is given importance in the rock-edicts. It can be either due to that day being considered as important from the religious point of view or due to its being the birthday of Priyadarśin. Of these the latter cause is more probable.

(23) Because he was born in B. C. 337=A. M. 190. (Pp. 231 above).

(24) This was what grieved the heart of Aśoka. After Kuṇāl's losing his eyes on account of his carelessness, Aśoka had intended to atone for it by appointing Kuṇāl's son as the heir to the throne. Kuṇāl did not have any issue for a pretty long time. Aśoka was growing older; and hence, being anxious to appoint some one as his successor, he designated Daśarath as the next emperor. We know that this arrangement was provisional.

(25) Daśarath's father was born in 330 B. C. If we accept the hypothesis that he married at the age of 14, then the marriage must have taken place in

Daśarath as his successor in absence of having any direct descendant; but when Priyadarśin was born, he must have changed the arrangement and must have appointed Daśarath as the independent king of the province of Magadh; and Priyadarśin must have continued him in the same position, due to his respect for his grandfather²⁶. The separate branch, thus established, may have continued to rule Magadh upto 4th or 6th century A. D.

It might also be suggested that Priyadarśin must have added one more name to his already long list, by assuming the name Daśarath, after his accession to the throne, and thus Samprati, Priyadarśin and Daśarath may have been names of the same individual²⁷. But the fact that, when Daśarath died, Priyadarśin appointed his brother Śālīsuk as the governor of Magadh²⁸, frustrates this theory. Śālīsuk was the governor of Saurāstra at the time of this appointment.

Thus we come to the conclusion that Priyadarśin was the eldest son of Kuṇāl, that Daśarath was the son of the younger brother of Kuṇāl and that Aśoka had appointed Daśarath as the next heir to the throne as long as Priyadarśin was not born.

Samprati was born in B. C. 304=A. M. 223. No sooner was Aśoka made aware of the happy fact that Kuṇāl had a son than

316 B. C. The probable date of Daśarath's birth, therefore, must be 314 B.C. Samprati was born nearly 11 years later in 303 B. C.

(26) Pp. 239 above; M. S. I., pp. 654:—"Evidence to the effect that Samprati ruled over Magadh is not wanting. According to Mr. Smith—Aśoka, Smith, pp. 70—"The Mauryan empire was divided into two parts after the death of Aśoka. The capital of the eastern portion was Pāṭliputra, and it was ruled by Daśarath. Ujjaini was the capital of the western portion and Samprati ruled over it. The Purāṇas have included Samprati in their chronological list of the emperors of Magadh."

(27) C. H. I. pp. 166:—"The account of Daśarath, the governor of Magadh, contains the words, "Samprati, another grandson of Aśoka, who reigned probably at Ujjain." The writer has stated these words on the authority of a Jaina book. The book, however, does not have the word "another" in it, which the writer seems to have added on his own account. But one thing becomes clear from this and that is, Samprati, like Daśarath, was a grandson of Aśoka. (We have yet to decide whether Daśarath and Samprati are names of different individuals or of the same; and who succeeded Aśoka on the throne. Read the appendix at the end of the book for this).

(28) Pp. 239 above.

he sent for him from Avanti²⁹ to Pāṭliputra and declared him as his successor to the throne. At this time Samprati was a babe of ten months³⁰. He was born in Poṣa, and was proclaimed emperor probably on Vijayā-daśmi. (P. 256 f. n. 5).

His coronation ceremony took place, as we have already stated, (P. 256), in A. M. 237=B. C. 290. This is independently supported by the fact that king Tissā of Ceylon died during the 26th year of the reign of Priyadarśin³¹ (P. 238 f. n. 71).

Buddhist books contain no information about him, or the tenure of his reign, because he was not a Buddhist³² but a Jain. The information supplied by the Jaina books is also misleading to a certain extent.³³ Pundit Tāranāth, a Tibetan writer, states in his account of Khoṭān, that Sambāti (Samprati) reigned for 54 years³⁴. Thus his reign lasted from 290 B. C. to 237 B. C. The chronological list of the kings who ruled over Ujjain, as given by the author of the *Parīśiṣṭa-parva*,³⁵ supports these dates³⁶. In

(29) For want of proper information, I have stated Avanti as the place of his birth. It is probable, however, that Kañchanmālā might have gone to her father's place, which was near the Bābhra-vairāṭa edict, during her pregnancy and the child may have been born there, and then, later on, brought to Avanti.

(30) Baroda Library, Samprati Kaṭhā—Manuscript—pp. 88.—The age of the child is stated to have been ten days in place of months. It seems improbable that a ten-day-old child could be safely brought from Avanti to Pāṭaliputra.

(31) Tissā died in (290-26), 264-3 B. C. (F. n. no. 71 for the chronological list of the kings of Ceylon). This king, queerly enough, came to the throne when Samprati was born, and died when Samprati got the rock-edicts erected.

(32) For details see the account of his rock-edicts.

(33) Vol. I. pp. 195 and f. n. about it.

(34) Smith, Aśoka, pp. 82:—"The accession of Aśoka apparently 48 or 49 years earlier in B. C. 301 or 302, assigning 54 years to his reign."

Mr. Smith has borrowed this from Paṇḍit Tāranāth's account of prince Kusthan of Tibet. Only he has interpolated the word "apparently," because he does not seem to have full faith in the Paṇḍit's account of Aśoka. Mr. Smith has erred into the belief that the person (Dharmāśoka) whose account is given by the Paṇḍit, was Aśoka. But Aśoka's reign lasted for 41 years, while that of Priyadarśin lasted for 54 years.

(35) F. n. no. 33 above.

short, he was born in 223-4 A. M., was anointed king in 237 A. M.= 290=B. C., and he died in A. M. 290 B. C. 237 at the age of 67.

His picture gives us the idea that his complexion was fair and awe-inspiring on account of broad forehead and chest. He was kind-hearted, brave and peace-loving. His height must have been between nine feet and ten.³⁷ The Stūpas built by him—Sañchī, Bhārhut and others—testify to the truth of this statement. The entrances to these Stūpās are not less than 9 ft. and 7·5 in, in height³⁸. It is a well-known custom among the Jains that their temple-doors are always of less height than the persons who enter it, so that every one who enters it, first bends his head, consciously or unconsciously, as a mark of respect. Priyadarśin's height, therefore, must have been somewhat more than 9 ft. and 7·5 inches; and his height gives us an idea of the average height of men during those times.

His rock-edicts tell us that he had a large family and that he had given shelter to all his relatives—far and near.

Jaina books state that the number of his queens was pretty large³⁹. Even after granting that scholars have committed the same kind of blunder as that of identifying Sandrecottus with

(36) In rock-edict no. 13, names of five contemporary Yavan kings have been given. They also support our theory. Pp. 232 above. The names are:—

(1) Antiyok—King of Syria, Antiochus II (B. C. 262 to 246). According to my conclusions, this king must have been Antiochus I. My opinion is supported by M. S. I. pp. 19. It is stated that Antiochus I was called "Sorter", while Antiochus II was called "Theos." His rule lasted from B. C. 280 to 262.

(2) Turumaya, king of Egypt, Ptolemy II, Philadelphus: B. C. 285 to 247.

(3) Muc—Megus of Syrin, B. C. 300 to 250.

(4) Antikini—Antigonus Gaunts of Macedonia; B. C. 276 to 239.

(5) Alexander—Alexander of Kārinth, B. C. 252-244.

He was not king of Kārinth but of Epirus. His reign lasted from 272 B. C. to 255; because Priyadarśin's coronation ceremony was performed in 289 B. C. and he finished his conquest tour in 282 B. C. Then there was a regular exchange of ambassadors between the two.

(37) No doubt, the reader will not readily believe this. Mahāvīr, however, who lived 200 years before him, was 10 ft. 6 ins. tall (Vol. I. pp. 29 f. n. no. 60).

(38) Bhilsā Topes; Bhārhut stūpa.

(39) Pp. 205 above, f. n. no. 48.

Chandragupta⁴⁰, it is quite possible that he had at least two queens. (1) The name of the queen consort is not known; probably the heir-apparent was not born of her⁴¹. (2) The second queen, Chāruvākī⁴² is mentioned by Priyadarśin himself in the Pillar at Allahbad. (3) Again, he seems to have married the sister of Sātkaṛaṇi II of the Āndhra dynasty of southern India. (Probably Chāruvākī was this sister. F. N. 42). Jaina books proclaim that during his conquest tour, he married numerous princesses of defeated kings⁴³ (the number is 16000). Looking to his prowess, the extent of his territory and the length of his reign, it is not unreasonable to conclude that his harem must have been crowded with a

(40) Pp. 205 above, f. n. no. 48.

(41) Smith, Aśoka, pp. 198, f. n. no. 3:—It is stated there about Kāruvākī (Chāruvākī), that the names are spelled Tibal and Kūluvākī in the dialect of Magadh. The second queen was evidently in high favour as the mother of a son, who might succeed to the throne; but he seems to have predeceased his father. This statement is based on the authority of the rock-edicts. Prince Tibal though he was born of Kūluvākī, who was not the queen-consort, must have been the heir-apparent; but we know that the name of the heir-apparent was Vṛṣasen, who was the governor of Afghānistān during the rule of Priyadarśin. Had his name been Tival, it would have been mentioned in the rock-edicts, just as the names Daśarath, Śālīśuk and others are mentioned. This divergence can be explained as follows:—(1) Either Vṛṣasen was next in age to Tibal and might have been appointed successor after the latter's death, (2) or, Vṛṣasen might have been junior in age, but must have been declared heir-apparent because he was born of the queen-consort. The first theory is the more reasonable of the two, because generally the eldest son is appointed as the heir-apparent, irrespective of the queen of whom he is born. Thus Mr. Smith's conclusions are in keeping with my own.

(42) Smith, Aśoka, pp. 198, f. n. no. 3:—"Kūluvākī is a family or gotra name, meaning—of the Karuvākī race". If this is so, she was probably the daughter of the king of Āndhra (read above, no. 3.) Cf. f. n. no. 41 above, and 43 below.

(43) Sudarśan lake inscription, Epi. Ind. vol. 8, pp. 41 and further in this vol. on the Āndhra dynasty. Chāruvākī might have been the sister of Śātkaṛaṇi. Read further, this chapter.

pretty large number of queens⁴⁴. (4) Kalhaṇ has stated in his Rājatarāṅgiṇī that Dharmāśoka had conquered Kaśmir and that after him his son Jālaṅk occupied the throne of Kaśmir. Jainism was prevalent in Kaśmir even before its conquest by Dharmāśoka, who was himself a Jain. Mr. T. W. Thomes has supported this. The name of the queen of this conqueror of Kaśmir, was Iśāndevī⁴⁵ I have already proved that this Dharmāśoka is none else but Priyadarśin⁴⁶ (Appendix at the end of this volume) and he had appointed his son Jālaṅk as the governor of Kaśmir. This leads us to the conclusion that Iśāndevī must have been one of the queens of Priyadarśin⁴⁷ and the mother of Jālaṅk. The name of the son of Chāruvākī was Tivar. These two names—Jālaṅk and Tivar—do not seem to have been based on astrological rules, but they must have been names given to them by writers in keeping with their habit of giving suggestive names. The different names connote different individuals with different mothers. (5) It is certain that none of these two was the heir-apparent, which means that still another queen must have been the mother of the heir-apparent. If either Iśāndevī or Chāruvākī had been the mother of the heir-apparent, either of them would have been raised to the position of queen consort. Again, the name of either of them, must have been connected with the name of the heir-apparent, just as their names are connected with the names of their own sons. Thus, considering all things, at least five queens must have been the inmates of his harem. Hence it is no exaggeration to say that he had many queens⁴⁸.

(44) Pp. 205 f. n. no. 48, and appendix A, at the end of the book, specially pertaining to No. 5.

(45) Bhāratiya Prāchin Rājvaṁśa, vol. II, pp. 133-34: In Rājatarāṅgiṇī the name given is Iśvarādevī.

(46) Dharmāśoka is considered by them as an exploded myth, because they thought that he lived during the 6th century, A. D. But their calculation is wrong.

(47) In Tarāṅga I, verse 122, of Rājatarāṅgiṇī she is introduced as the wife of Jālaṅk; but this statement is only one of the many inaccuracies that are found in the first and the second part of the book.

(48) P. 205 above, f. n. no. 48.

હિન્દુસ્તાનની સૌથી મોટી વીમા કંપની

- ધી -

ન્યુ ઇન્ડિયા

ના જિંદગીના ખાતાની અદ્વિતીય પ્રગતિ:-

વર્ષ	નવું કમકાજ રૂ.	ત્રિમિયમની આવક રૂ.	અર્થનું પ્રમાણ
૧૯૨૯-૩૦	૩૮,૬૭,૫૦૦	૧,૫૭,૫૭૯	૮૪.૬૯
૧૯૩૦-૩૧	૭૧,૮૯,૫૦૦	૪,૦૭,૦૭૦	૬૭.૩૫
૧૯૩૨-૩૩	૧,૦૫,૨૭,૭૦૦	૧૦,૮૧,૨૩૧	૪૯.૨૫
૧૯૩૪-૩૫	૧,૪૧,૦૨,૪૫૦	૨૦,૫૨,૮૬૫	૩૯.૭૨
૧૯૩૬-૩૭	૧,૬૭,૦૦,૨૫૦	૩૧,૧૮,૮૭૬	૩૩.૦૯

વીમા અગર એજન્સી માટે લખો યા મળે:-

એન. એમ. ફોજદારની કું.

તાર:- 'BENEFIT'
ટેલીફોન } ઓફિસ-૨૨૨૫
 } ઘર-૭૦૨૩

ચીફ એજન્ટસ : ગુજરાત
કુવારા સામે, ગાંધીરોડ
અમદાવાદ

આંખના ઠાકતર બહુ ત્યારે ચશ્માનો નંબર કાઢી આપશે
પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેબલ, ફ્લીન્ટ, કાઉન ક્રીસ્ટલ કુક્સ, બ્લુ, સ્મોક, એન્ટેકટીન, કલોરોફોલ, ફ્યુઝલ, એંબર, પુકટાલ, ઉરો, ઉમ્માલ, કુકઝાઈટ, વીટ્રેક્સ, ક્યો ફાયદાકારક ?
- (૨) ઝોવલ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટોસ (લોંગ, નીચર) કુલબ્લુ, ઓક્ટોગોનલ, હેઝાગોનલમાં ક્યો પસંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોસીલીન્ડર, આઈફેકલ્સ, સ્પ્લીટ, મુન, કર્વડ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, ક્રીપ્ટોક, કુફો, એટેચમેન્ટ ઈન્માં ક્યો સગવડવાળો ? આ બધું જાણવું હોય અને ચશ્મા ખરીદતાં છેતરાવવાની ખીકમાંથી અચી જવું હોય તો

આંખ અને ચશ્મા

નું પુસ્તક જે અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મંગાવી લ્યો. મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રાથમિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મંજૂર કર્યું છે.

પાકું પૂઠું, ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા

શ્રી સમર્થ-બુક વાઈન્ડીંગ શૉપ

દાંડિયા બજાર—વડોદરા

અમારે ત્યાં દરેક જાતનું વાઈન્ડીંગનું કામ થાય છે, અને દરેક જાતના લૉ રિપોર્ટનું પણ કામ સોનેરી નામ સાથે કરી આપવામાં આવે છે.

બધું વસ્તુ કામ આપી જાત્રી કરાશે.

પ્રોપ્રાયટર:—બોરાટે બ્રધર્સ.

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—શુભરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધજાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—ક્ષત્રિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

જીવન, કલા, સાહિત્ય વિગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સંતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણાં (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટ્થી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્યાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માદગી અને માવજત	૧-૪
૧૧ પતિનો પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાંતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણ્ણિ શોખ	૦-૧
૧૩ ફાઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાજકુંદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણુ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અગ્ન	૦-૧
૧૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અલિપેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઓધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાધયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણાં (રમુજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરૂર યોદ્ધ મુકને"	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૭૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગાહણી	૦-૧
૨૮ સુખી ધર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંથણુ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણુકળા	૦-૩
૩૦ ચોપાસીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સંતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમઠ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્ટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાયે. કુલ ૭૦ પુસ્તકો
બહાર પડ્યાં છે. તે ૩૧.૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકશે. નર જુદું.
લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંધીક, સુરત

“કારખાનાવાળાને અમુલ્ય તક”

અમારી પાસે દરેક જાતની મશીનરી (ઑઈલ એન્જીન તથા કુડ ઑઈલ એન્જીન) આટાની ચક્કી, તેલની મીલ, લાકડાં કાપવાની કરવત, ચોખાની મીલ, રાઈસ હલર, તેમજ તેના દરેક ભાગો તથા લેથ, ડ્રીલીંગ મશીન તથા ઑઈલ એક્સપેલરના ભાગો, કુવામાંથી પાણી કાઢવાના હાથથી તથા પાવરથી ચાલી શકે તેવા પરપો, દરેક જાતના બેલ્ટીંગ્સ (હેર, લેધર તથા રબ્બર) લોખંડની તેમજ ખીડની પુલીઓ, શાફ્ટીંગ ડ્રાલર, પેડીસ્ટલસ, કપલીંગ, બોલ બેરીંગ, નટ તથા બોલ્ટસ તથા લુધીકેટીંગ ઑઈલ તથા ગ્રીઝ વિગેરે છૂટક તેમજ જથ્થામાં કિફાયત ભાવે મળશે. એક વખત ટ્રાયલ ઑર્ડર આપી ખાતરી કરવા લલામણુ છે.

રૂબરૂ મળેા યા લખો:—

ગુ જ રા ત મ શી ન રી સ્ટો ર્સ
તારકેશ્વર મહાદેવ, વડોદરા

સંસ્કર

સ્વદેશી

ધી

જયુપીટર જનરલ ઇન્ડ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

હેડ ઓફીસ : મુંબઈ

હિંદની આગેવાન

દરેક જાતના વિમા ઉતારનારી વીમા કંપની

કુંડો રૂ. ૬૫,૦૦૦,૦૦ થી વધુ

અંગીના વીમા
ખાતાના ચીફ
એજન્ટસ

આર. સી. શેઠની કું.

૩. ખાડીઆ-અમદાવાદ.

તા. ક.—એજન્ટોને માટે ઉદાર શરતો તથા કાયમી રીન્યુઅલ